دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی

مێژووی رەخنە سازی

دانانی: د. کامل حەسەن بەصیر

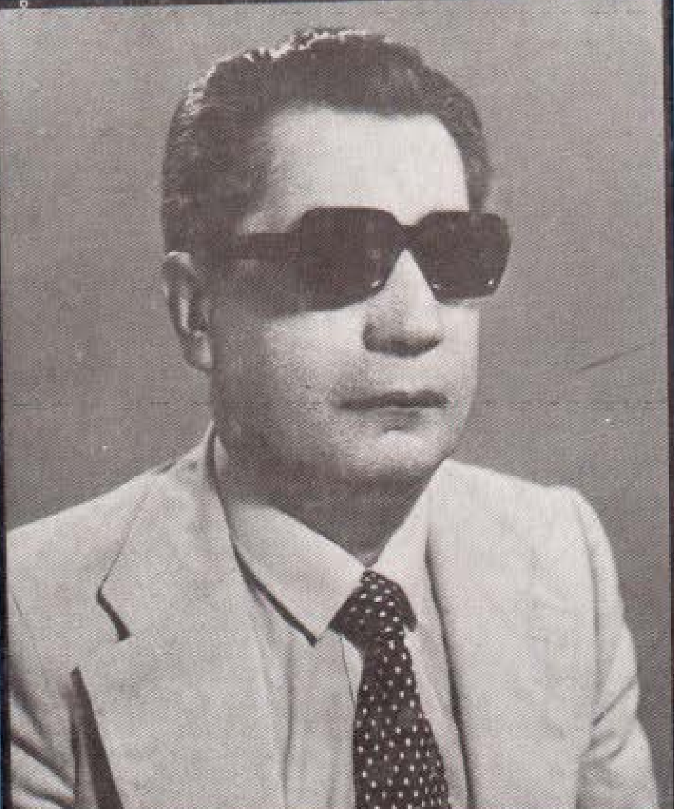

بەشی یەکەم

کۆماری عیراق
وەزارەتی رۆشنبیری و راگەیاندن
دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی
زنجیرەی ژمارە (٢٩٦)

مێژووی رەخنەسازی

chalakmuhamad@gmail.com

1691

دانانی
دکتۆر کامل حەسەن بەصیر

بەرگی یەکەم

CHAIAK M
00 46 - 704 045 250

بەغدا ١٩٩٣

سـەرەتا

هەرچەند - خوالێخۆشبوو - ماددەکانی ئەم کتێبە لە کاتی خۆیدا لـە شێوەی زنجیرەدا بۆ ئیستگـەی ڕادیۆی عیراق - بـەشی کوردی - نووسییەوەو لەوێوە بڵاوی کردۆتەوە • بەڵام نیازی وابوو ، کە لەپاشە - ڕۆژدا بیانکات بە کتێبێ و بە ناوی « مێژووی ڕەخنەسازی لە جیهاندا » لە چاپی بدات • بەداخەوە مەرگ ڕێی نەدا ، کە لە ژیانی خۆیدا ئەم ئاواتەی بهێنێتەدی ••

چاکەو دلسۆزی هەر دەمێنێ ، هەندێ لە برادەرانو ئەدەبدۆستان رووبان لێنام ، کە ئەو بەرهەمە کۆبکەمەوەو پاکنووسی بکەمو بیخەمـە شێوەی کتێبـەوەو لـە چاپی بدەم بۆ خزمـەتی ئـەدەبو ڕۆشنبیرانو ڕەخنەسازیی کوردی • منیش دەست لە دەستو قوەت لە خوا بە یاریدەی هەندێ لە ئەدەبدۆستانەوە کۆمکردنەوەو پاکنووسم کردن • بەڵام زۆر بە دەگمەن هێشتم لە نووسینەوەکەیدا دەستکاری بکرێت ، چونکـە خوالێخۆشبوو هەر گیز حەزی نەدەکرد کەس دەستبخاتە بەرهەمەکانیەوە - لەبەر ئەوە ئەگەر کەموکووڕییەکی تێدا بەرچاوبکەوێ لەوانەیە مـن دەرکم پێنەکردبێت ، یان نەمهێشتبێ دەستی بۆ بەرن • لەبەر ئەوە داوای لێبوردن دەکەم •

دایکی گیان

«بەشـی یەکەم»

مێژووی ڕەخنەسازی

باسی یەکەم :-

سەرچاوەی لە دایك‌بوونی ڕەخنەسازی

خەڵکی کە دەست بە خوێندنەوەی دەقێکی وێژەیی دەکەن ، یاخود گوێ لە خوێندنەوەی دەگرن ، شوێنەوارێکی تایبەتی لە دڵیاندا دەربارەی ئەو دەقە پەیدا دەبێت‌و لە مێشك‌و هۆشیاندا دەنگ ـ دەداتەوە . ئـەو شوێنەوارە تایبەتی‌یە دەشێت چاك بێت‌و ببێ بە هۆی بەرزکردنەوەی پلەی دەقەکەو ، دەشێت خراپ بێت‌و سەرئەنجام پلەی هەمان دەق نزم‌بکاتەوە .

ئا ئەم شوێنەوارە تایبەتی‌یە ـ بێ‌گومان ـ سەرچاوەی لە دایك‌بوونی ڕەخنەسازی‌یەو ، بناغەی ئەو تێبینی‌و بیروڕایانەیە ، کەخەڵکی ئاراستـەی دەقە خوێنراو و گوێ‌لێ‌گیراوەکەی دەکەن[1] .

---

(١) اصول النقد الادبي ل ٤٩ ـ ٥٠

شروشتی ڕەخنەسازی

ئەو شوێنەوارە تایبەتی‌یە کە بەرهەمی خوێندنەوە ، یاخود گوێ‌گرتنە ، دەقێکی وێژەیی‌یە ـ ئەگەر هاتوو ، ڕەسەن‌بوو ، لە دڵی مرۆڤ‌دا کاریگەر بوو ، ئەو مرۆڤە توانای گەیاندنی بە خەڵکی هەبوو و بەهرەی دەربڕینی بە هۆی زمانەوە بەرزبوو ـ دەتوانێ لە جیهانی هونەری وێژەو زانستەکانی زماندا خۆی بنوێنێ‌و ببێ بە ئاکامێکی دیارو پێکراو .

ئەم ئاکامە کە بە ناوی ڕەخنەسازی‌یەوە ناسراوە ، سروشتێکی تایبەتی هەیەو بوون‌و قەوارەو فۆرمی هەموویان سەرئەنجامی ئەم هەنگاوانەی خوارەوەیە :

یەکەم :

خوێندنەوەیێکی قوڵ‌و گوێ‌گرتنێکی هۆشمەندی‌یانە لە دەقێکی وێژەیی کە هۆی بنیات‌نانی پەیوەندی‌یێکی هەست‌و نەستی‌یە لە نێوانی ئەو دەقەو گوێگرو خوێنەرەکەی‌دا .

دووەم :

چێژوەرگرتن لەو دەقەو بەیەکاچوون لەگەڵی‌دا .

سێیەم :

لێکدانەوەی مەبەستی دەقەکەو شی‌کردنەوەی توخمەکانی‌و دەست‌نیشان‌کردنی سروشتی هەموو لایەنەکانی ـ لە وشەو ، ڕستەو دارشتنی گشتی‌و واتاو ئەندێشەو سۆز ؛ پشت بەستن لەم کارە هونەری‌و

زانیاری‌یە بە زمانو ڕێزمانو ڕێنووس‌و ڕەوانبێژی‌و دەروونو کۆمەڵگاو ئابووری •

چــوارەم :

دەست‌نیشان‌کردنی جوانی‌و ناجوانی‌و ڕاست‌و چەوتــەکانی ئــەو دەقە لەبەر تیشکی ئەو دەستوورانەی کە بە جۆرێکی ئەکادیمی دەربارەی چەشنی ئەو دقە لەلایەن پسپۆڕەکانەوە چەسپێنراون •

پێنجــەم :

• چەسپاندنــی حوکمێك‌و وەرگرتنی بڕیارێك دەربارەی پلەو نرخی ئەو دەقە وەێژەیی‌یە ، پـاش بەراوردکـردنی لەتـەك دەقـە هاوچـەشن‌و سەردەمەکانی‌دا •

شــەشــەم :

دەربڕینی ئەو هەنگاوانە هەموویان بە شێوازێکی ڕاســت‌و ڕەوان‌و کاریگەر •

باسـی دووەم

پێناسەی ڕەخنەسازی

ڕەخنەسازی کە ئەوە سروشتەکەی بێت‌و بەرهەمی چەندین هەنگاوی هۆشمەندی‌و چەژەیی‌و ئایدیالوجی‌و زمانی‌بێت ، ئەلبەت ئاسۆیێکی فراوانی هەیەو ناتوانرێ بە ئاسانی سنوورێکی پۆلایینی بۆ دابنرێت‌و توێژەرانو پسپـۆڕان بتواتـن بـەبێ مشتومڕ پێنـاسـەی بکـەنو پێناسـەکـە دەست‌نیشانکراو و بێ - خەوش بێت •

ئەم ڕاستی‌یە لەوەوە بەرچاو دەکەوێ کـە تا ئەمـڕۆ پێناسەییێکـی یەك‌گرتوو بۆ ڕەخنەسازی دانەنراوەو، ئەوانەی هەوڵی ئەوەیان داوە هەتاکو

ئێستا مشتومڕیانەو تا دێت جیاوازی نێوانیان لەم ڕووەوە قوڵترو فروانتر دەبێت . جا ئێمە ئەگەر بمانەوێ لەم بوارەدا پێناسەیێکی دەستنیشانکراو بۆ ڕەخنەسازی دابنێین هەر دەبێ لە نێوانی پێناسە جۆربەجۆرەکانیدا[1] ، پێناسەیێك سازبکەین و لە هەر پێناسەیێکی بەر لە ئێمە چەمکێکی زانستی هەڵبژێرین . جا کە کارەکەمان هەر ئەوە بێت دەتوانین بڵێین :

« ڕەخنەسازی زانستو هونەرێکی لێکدراوە ، کە بە هۆی دەستوورەکانی و توانای تایبەتی یەو چەژەی ئەنجام دەرەکەیەوە ، کە ڕەخنەسازە ؛ دەتوانرێ دەقی وێژەی چاكو خراپ لەیەك جودابکرێنەوەو واتای ڕاستو ناڕاستی پێ جیابکرێنەوەو ئەو شوێنانەی کە هەڵەن بە هۆیەوە بدۆزرێنەوە » .

باسی سێیەم

مەرجەکانی ڕەخنەسازی

هەروەکو لە لێداونەکەی پێشوومان‌دا بۆمان ساغ‌بووەوە ، کە ڕەخنەسازی زانستێکی ڕوون نی‌یە ، چونکە پێویستی بە بەهرەو چەژەو سۆزو ئەندێشەی تایبەتی ڕەخنەساز هەیە .

هەروەها هونەرێکی پەتی نی‌یە ، چونکە ڕەخنەساز دەبێت خۆی ببەستێ بە دەستوورەکانی ئەو زانستانەی کە پەیوەندی‌یێکی ڕاستەوخۆی یاخود ناڕاستەوخۆیان بە کارەکەکەوە هەیە . بۆیە - جگە لە دەست نیشانکردنی سروشتی ڕەخنەسازی‌و چەسپاندنی پێناسەیێکی تەواو . پسپۆڕەکانیش ئەم مەرجانەی خوارەوەیان بۆ داناوە[1] :

---

(1) نرخ شوناسی ل ٦ ، اصول النقد الادبي ل ١١٥

(1) النقد الادبی ل ١ ، و ل ١٩٤

یەکەم :

ڕەخنەساز دەبێت خاوەنی مێشکێکی وریاو هوشیار بێتو بە هیچ ڕەنگێ کەللەرەقو مانگر نەبێت •

دووەم :

زەینڕۆشنو بیرتیژ بێت •

سێیەم :

رەخنەساز دەبێت دەستبەجێو زووبەزوو بە دەم هەموو شوێنەوارێکەوە بچێت کە پەیوەندی بەو دەقە وێژەیی‌یەوە هەیە ، کە خەریکی هەڵسەنگاندنیەتی •

چوارەم :

دەبێت ڕادەی تێ‌گەیشتنو زیرێتی بەرز بێتو ئاسۆی بیرکردنەوەی تەنگەبەر نەبێت •

پێنجەم :

رەخنەساز دەبێت ، هەروەکو ـ ماتیوارنولد ـ دەڵێ : تواناى ئەوەی هەبێت ، کەشت هەروەکو خۆی چۆنەو لە ڕاستی‌دا چلۆنە ، ببینێ ••

شەشەم :

ڕەخنەساز ، نابێت بۆ هیچ بیانووێك ، ملکەچی ئارەزووی تایبەتی خۆی بێتو دوای بیروڕا پێشووەکانی بکەوێت • واتە دەبێت بە چەشنێکی ڕاستەقینە خەریکی کارەکەی بێتو هەموو مەبەستێکی خزمەتی ڕاستی بێت ••

حەوتەم :

ڕەخنەساز دەبێت ڕۆشنبیرێکی خاوەن تەجروبە بێتو بەلایەنی کەمەوە ، جگە لە زمانە نەتەوایەتی‌یەکەی بە جۆرێکی شارەزایانە زمانێکی بێگانە بزانێ •

بەشی دووەم

باسی یەکەم :

زاراوەی رەخنەسازی

هەروەکو تێبینی دەکەن ، ئێمە زاراوەی رەخنەسازی یاخود ترخشوناسی کە لەمەوبەر پسپۆڕو توێژەرە کوردەکان لە کتێبو وتارەکانیاندا بەکاریان هێناون فەرامۆشیان دەکەینو لە جیاتییان ،زاراوەی رەخنەسازی بەکاردەهێنین •

ئەم کارەشمان - بێ گومان - سەرنج ڕادەکێشێتو پرسیارێکمان ئاراستە دەکاتو دەپرسێ ؟ بۆچی یەکێ لەو زاراوە کوردییانە ، کە تا ئێستا لە وێژەو هونەری کوردیدا چەسپاون بەکارناهێنین ؟! بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە بە چەشنێکی زانستیانە دەبێت تەماشای هەندێك لەو زاراوە بێگانانە بکەین کە بۆ چەمكو واتای زانستو هونەری رەخنەسازی دارێژراونو سازکراون •

زاراوەی « النقد » لە زمانی عەرەبیدا

باسی دووەم :

بەر لە هەموو شتێك با تەماشای زاراوەی «النقد» بکەین کە لە زمانی عەرەبیدا بەر لە هەزارو دوو سەد ساڵ دارێژراوەو بۆ چەمكـــو واتای زانستو هونەری رەخنەسازی بەکارهاتووە •

ئەم وشەیە لە فەرهەنگی زمانی عەرەبیدا[1] ، بۆ سێ واتای سەرەکی

---

(۱) اصول النقد الادبی ل ١١٤

بەکارهاتـــووە :

واتای یەکـــەم :

(لێدان)ە • عەرەب دەڵێ : (نقدتُ رأســه بأصبعــى اذا ضربتــه) ، واتە : « کەشکم لێدا » •

واتای دووەم :

(عەیبلێ‌گرتن)ە • ابوالدرداء وتویەتی : «ان نقدتَ النــاسَ نقَــدوكَ وان ترکتهم ترکوك » واتە : ئەگەر هاتوو عەیبت لە خەڵکی گرتو بەداوی خراپەو هەڵەیاندا گەڕایت ، ئەوانیش هەمان ڕەفتارت لەگـەڵدا دەکەن •

واتای‌ســێیـەم :

(جیاکردنەوەی پارەی قەڵب لە پارەی ناقەڵب)ە • لە دراوکـاریدا وتراوە : (التنقاد و الانتقاد ، تمییز الدراهم واخراج الزیف منها) •

ئەم وشە عەرەبی‌یە ، واتە : (النقد) لەو سێ واتایانەوە گواستراوەتەوە بۆ چەمکێکی زاراوەیی‌و ، کراوە بە زاراوەیێکی وێژەیی کە هەروەکــو لە پێناسەی ڕەخنەسازی‌دا ، وتمان : زانست هونەرێکە بۆ ڕوونکردنەوەو سەرنج‌ڕاکێشان‌و ئەوجـا لێکدانـەوەی مەبەسـت‌و دوابـەدوای ئـەوەش گەییشتن بە بڕیارێك‌و دانانی ئامۆژگاری‌و یاسای بەکەڵك لە هۆنـراوەو پەخشاندا •

سێ واتا زمانی‌یەکەی وشەی (النقد)ی عەرەبی - بێ‌گومـان ـ لـە چەمکی زاراوەکە جیانابنەوەو هەمیشە هەنگاو بە هەنگاو ، لەتەکیداین • بۆیە دەبینین نووسەری عەرەب زۆر جار ئاوەڵناوی «الادبی» دەخاتە پاڵی (النقد)و دەڵێ : (النقد الادبی) • چونکـە ئەگـەر هاتـوو تەنیـا وشـەی (النقد) بەبـێ ئاوەڵنـاو بەکاری‌هێنـا ، ڕەنگـە خەڵکـی لـە مەبەسـتە ڕاستەقینەکـەی تێ‌نەگـەن‌و سـەرنجیان بـۆ واتـای « لێـدان » یاخـود « عەیب‌گرتن‌و جیاکردنەوەی پارەی قەڵب لە ناقەڵب » ڕابکێشرێ •

باسی سێیەم :

زاراوەی (Criticism) لە زمانی ئینگلیزیدا :[1]

ئەگەر لە فەرهەنگە سەرەکییەکانی ئینگلیزیدا بەدوای واتای وشەی (کریتیسیزم)دا بگەڕێین ، دەبینین : ئەم وشەیە لاتینیڕەگەزەو سێ واتای هەیە :

واتای یەکەم : بە درۆخستنەوەی یەکێکە •

واتای دووەم : رەخنەسازیو وێژەییو هونەرییە •

واتای سێیەم : تێبینیو ڕووکاری زاراوەیە •

ئەم سێ واتایە وەکو دیارە ـ لەیەکترەوە دوورنین ـ بگرە لە جوارچێوەیێکی یەكگرتوودا لەیەکتروەو نزیکنو چەمکێکی هاوبەش پێك دەهێنن • ئەم چەمکەش واتای زاراوەی وشەکەیە کە بەبێ ناوەڵناو ، یاخود وشەیێکی دیکە ئەرکو مەبەستی رەخنەسازیو زانستو هونەری رەخنەسازی دەدرکێنێو دەیگەیەنێت •

باسی چوارەم

زاراوەکانی رەختەسازی لە زمانی کوردیدا

لەم سەردەمەدا کە لە ڕۆشنبیریی کوردی ، زانستو هونەری رەخنەسازی وردەوردە پەیدابوو ـ پسپۆڕو توێژەرە کوردەکان هەوڵی دارشتنو سازکردنی زاراوەی کوردی پەتییان ـ دا •

❋ ❋ ❋

(١) المورد • تاليف منير البعلبكي ـ دار العلم للملايين ـ بيروت •

سەرئەنجامی ئەم هەوڵدانە ـ هەروەکو دەزانین ، داتاشینی چەند زاراوەیێـــك بوو .

لەم زاراوانە زاراوەی (رەخنە)یە : جا با بزانین ئەم زاراوەیە تا چ رادەییێك ، زاراوەیێکی زانستی‌یەو پڕ بە پێستی چەمکی (النقد الادبي) عەرەبی‌و (کریتیسیزم) ی ئینگلیزی‌یە . ئایا دەتوانێ چەمکی زانست‌و هوونەری رەخنەسازی دەربڕێ ؟.

لە زمانی کوردی‌دا وشەی (رەخنە)و دارێژراوەکانی تەنیا بۆ دەرخستنی شورەیی (عەیب)و کەم‌وکوڕی دۆزینەوە بەکارهاتووە . کورد دەڵێ : «رەخنەی تێ‌بووە» ، واتە : «کونی تێ‌بووە» ، یان دەڵێ «رەخنەی لێ‌دەگرێ » ، واتە : «عەیبی لێ‌دەگرێ» . یان دەڵێن : فلان رەخنەبازە .. واتە : عەیب لە شت ئەگرێ[1] ..

زانست‌و هونەری رەخنەسازی ـ هەروەکو لەمەوپێش بینیمان ـ مەبەستی سەرەکی توانج گرتن‌و عەیب دۆزینەوەو پلارهاویشتن نی‌یە ، بۆیە ئێمە لەو باوەڕەداین ، کە وشەی «رەخنە» بە تەنها ناتوانێ ببێ بە زاراوەیێکی وێژەیی‌و چەمکی (النقد الادبي) و (کریتیسیزم) بگەیەنێ‌و بەبێ کەم‌وکوڕی ئەرکی ئەم زانست‌و هونەرە دەرببڕێ .

هەروەها وشەی (نرخ‌شوناس)یش ، وشەیێکی لێکدراوە لە « نرخ » واتە « القيمة »و ڕەگی چاوگی « شناستن »ی فارسی ، کە واتاکەی « ناسین »و زانیاری‌یە ، بۆیە لە سروشتی زانست‌و هونەری رەخنەسازی بەدەرە ، چونکە واتا فەرهەنگیەکەی لە زمانی کوردی‌دا بۆ کارویاری

---

(١) نرخ‌شوناسی ل ٦

بازرگانیو نرخ‌دانانو نرخ‌داشکاندن چەسپاوەو ئەو ئاسۆفرەوانەی نی‌یە کە یاریدەی بداتو بیکات بە زاراوەیێکی وێژەیی‌و هونەری •

سەرئەنجام بیروڕای ئێمە کە دەبێ بە هۆی ڕێبازی لێکدانـەوەو ، زاراوەیێکی نوێباوی کوردی بەرامبەر بە (النقد الادبی) و (کریتیسیزم) دابنێینو ئەم زاراوەیەش لە وشەی (رەخنە)و ، وشەی (ساز) کە لـە فەرهەنگی کوردی‌دا بە واتای (شتی جوان ڕێکخراو) هاتووە ـ دەبێت پێکبهێنرێو ببێ بە زاراوەی (رەخنەسازی) •

ئـەم زاراوە ، لێکدراوە ، دیارە پڕبـەپێستی واتای (النقـد) و (کریتیسیزم)ە ، چونکە هەردوو لایەنەکەی کاری (الناقد) کە دەسـت نیشانکردنی لایەنی خراپەو چاکەی بەرهەمی وێژەیی‌یە دەردەبڕێ : لایەنی یەکەمی بە هۆی وشەی (رخنە)وە دەبێتو لایەنی دووەمی بە هۆی وشەی (ساز)ەوە ئەنجام دەدرێ • کەوابوو ، بەرامبـەر بە) النقـد (زاراوەی (رەخنەسازی)مان دەبێتو شـانبەشـانی زاراوەی (الناقد) زاراوەی (رەخنەساز)مان بۆ دێتەکایەوەو کاری زاراوەسازیمان لـە کـەموکوڕی (رەخنە)و ڕەخنەگرو نرخشوناسی دووردەخەینەوە •

بەشی سێیەم

باسی یەکەم

سنووری جیاکەرەوەی رەخنەسازی

یەکێك لە هۆیە سەرەکیەکانی پێش نەکەوتنی ڕەخنەسازی لە زمانی کوردیدا ، ڕەنگە تێکەڵکردنی بوارەکەی بێت لەگەڵ بواری چەند بابەتێكو چەشنە هونەرێكدا : وەکو وێژەو مێژووی وێژەو ڕەوانبێژی (بلاغە) • بۆیە دەبێت ئەم هۆیە چارەسەر بکەینو سنووری جیاکەرەوەی بواری رەخنەسازی لە بواری ئەو بابەتانە بە روونیو ئاشکرایی بچەسپێنین •

باسی دووەم

رەخنەسازیو وێژە

ئەگەر بە وردی لە سروشتو ڕێبازو ئامانجی رەخنەسازیو وێژە بکۆڵینەوە ، بە ئاسانی دەتوانین سنووری نێوانیان دەستنیشانبکەینو نەخشەی بواری لەیەکتر جیاکەرەوەیان بکێشین(۱) •

یەکەم :

وێژە بەر لە رەخنەسازی لەدایك دەبێتو دێتەبەرهەم ، واتە : پێویستە دەقی وێژەیی هەبێت ، ئەوجا بە هۆی بوونی ئەو دەقەوە رەخنەسازی دێتەکایەوەو لێیدەکۆڵێتەوە •

---

(۱) اصول النقد الادبي ل ٥٠

دووەم :

وێژە چ هۆنراوە بێت ، چ پەخشان بەرهەمێکی ئیجابی‌یەو ئاکامێکی خولقێنراو دەدا بە دەستەوە ، بەڵام ڕەخنەسازی بابەتێکی سەلبی‌یە ، بەرەنگاری وێژەر دەبێت ، بەرهەمەکانی هەڵدەسەنگێنێت • ڕەنگە هەندێ جاریش ئیجابی بێت‌و ڕێگای خولقاندنی وێژەی بەنرخ پیشان‌بدات •

سێ‌یەم :

وێژە ئاوازێکی خۆیی‌یە • واتە (زاتی‌یە) • کەسایەتی تەواوی خاوەنەکەی کە وێژەرە دەنوێنێت‌و هەست‌و بەهرەو هەڵوێستی تایبەتی دەخاتەڕوو ، بەڵام ڕەخنەسازی کارێکی ئاوێتەیە لە موضوعیەت‌و زاتی پێك‌هاتووە ، چونکە لە ڕوویەکەوە خاوەنەکەی کە ڕەخنەسازە لەبەر تیشکی چەند دەستوورێکی زانستی دان‌پێدانراودا ئەنجامی دەدات ، لە ڕوویێکی‌تریشەوە ، ئاوێنەی چێژو سۆزو تێڕوانینی تایبەتی‌یەتی‌یە ، واتە وێژە هونەرێکی پەتی‌یە ، بەڵام ڕەخنەسازی لە هونەرو زانست هاتۆتە ئەنجام ••

وێژەی ڕاستینە بەرهەمێکی خولقێنراو و داهێنراوە ، بەڵام ڕەخنەسازی شوێنەوارێکە بۆ پێ‌ناسین‌و لێکدانەوەی مەبەستی بەرهەمی وێژە هاتۆتەکایەوە •

باسی سێ‌یەم

ڕەخنەسازی‌و مێژووی‌وێژە

جیاکردنەوەی بابەت‌و بواری ڕەخنەسازی لە بابەت‌و بواری مێژووی وێژە کارێکی ئاسان نی‌یە ، چونکە بەدرێژایی تەمەنی هەردووکیان لەلای زۆربەی میللەتان لەگەڵ یەکتردا تێکەڵ‌کراون‌و سنووری جیاکەرەوەیان بە دەگمەن پەیڕەوی کراوە[1] •

---

(١) اصول النقد الادبی ل ٥٢ ـ ٥٥

بۆ زاڵبوون بەسەر ئەم دیاردە نازانستی یەدا ، دەپرسین : مێژوو نووسی وێژە بۆ چ مەبەستێك تێ دەکۆشێتو لەچی دەکۆڵێتەوە ؟ وەڵامی ئەم پرسیارە بەلای ئێمەوە ـ ئەوەیە کە مێژوونووسی وێژە لەو بڕوایەدایە کە دەقەوێژەیی یەکان بەرهەمی دوو هۆی سەرەکین :

هۆی یەکەم :

دەرفەتی خاوەن وێژەیە ، بە واتای فراوانی دەرفەت کە سەرئەنجامی سروشتو سەردەمو کۆمەڵگایە •

هۆی دووەم :

کەسایەتی و زاتی وێژەرە ، بۆیە مێژوونووسی وێژە لە کارەکەی دا ، کە مێژووی وێژەیە ، بەرەنگاری سێ بابەت دەبێتو لێیان دەکۆڵێتەوە :

بابەتی یەکەم :

دەقە وێژەیی یەکانە ، کە چەند تایبەتی یێکی ناوەڕۆکی و فۆرمی لە واتاو ئەندێشەو سۆزو وشەو ڕستەسازی و داڕشتنی گشتی هەیە •

بابەتی دووەم :

دەرفەتە • کە وێژەر لەژێر سێبەری دا ، دەقە وێژەیی یەکانی خوڵقاندووەو هەنگاو بە هەنگاو لە ژیانی تایبەتی دا ملکەچی کارتێکردنی بووە •

بابەتی سێیەم :

سەرگروشتەی ژیانی وێژەرە ، کە لە کەسایەتی یەکەیەوە دەقە وێژەیی یەکانی هەڵقوڵاونو شوێنەوارێکن بۆ ئەو کاتو شوێنەی کە تێی دا ژیاوە • بەڵام ڕەخنەساز لە بابەتێکی تاقانە دەکۆڵێتەوە ، ئەو

بابەتەش - هەروەکو وتومانە - دەقی وێژەیی یەو هەموو مەبەستێکی هەڵسەنگاندنی بەرهەمی وێژەرە • بەڵێ مێژوونووسی وێژە دەشێ پشت بە هەندێ لە پێوەرەکانی رەخنەساز ببەستێت و لابەلا پەنجە بۆ پلەی وێژەر لە مێژووی ژیانی وێژەرانی هاوسەردەمی و بەر لەو درێژبکا ، بەڵام ئەمە مەبەستی سەرەکی ئەو نی یە •

هەروەها رەخنەسازیش رەنگە سوود لە دەرفەت و سەرگورشتەی وێژەر وەربگرێ ، بۆ خستنەرووی هۆی پێشکەوتن ، یاخود دواکەوتنی وێژەر لە بەرهەمەکانی دا ، بەڵام ئەم سوودوەرگرتنە دەبێت تەنگەبەرو ناسەرەکی بێت ، چونکە هیچ کەسێك داوای هۆو خستنەروو ، واتە : شیتەڵکردن (تحليل) لە رەخنەساز ناکات ؛ ئەگەر هاتوو کارەکەی لە هەڵسەنگاندنی دەقی وێژەیی دا بە جۆرێکی زانستی و هونەری ئەنجام دابێت •

باسی چوارەم

پەیوەندی رەوانبێژی بەرەخنەسازی یەوە

پەیوەندی رەوانبێژی (بلاغە) بە رەخنەسازی یەوە لە رووی بابەت و مەبەستەوە زۆر پتەو و بەتینە ، چونکە : رەوانبێژی بە هەر سێ زانستەکەیەوە - زانستی واتا ناسین و زانستی روونبێژی و زانستی جوانکاری - بەرهەمێکە لە بەرهەمەکانی درەختی رەختەسازی • بەڵام لە هەمان کاتیش دا ، ئەم جیاوازی یانەی خوارەوە لە نێوانیان دا بە ئاسانی بەدی دەکرێن :

یەکەم :

زانستەکانی رەوانبێژی چەند دەستوورێکی رەچاوکراو لەبەر دەستی وێژەردا دادەنێن و رێگای خوڵقاندنی پیشان دەدەن و رابەری دەکەن بۆ

چۆنێتی سازکردنی هونەرەکانی وشەسازی • بەڵام ڕەخنەسازی بەرهەمی وێژەر هەڵدەسەنگێنێ‌و لە چۆنێتی پەیڕەوی کردنی دەستوورەکانی ڕەوانبێژی دەپرسێتەوە •

دووەم :

ڕەوانبێژی تەنیا لە ڕووخساری وێژە دەکۆڵێتەوە ، وەك لێك‌چواندن‌و خوازەو خواستەو درکەو چەشنەکانی‌تری وشەسازی شی دەکاتەوە ، کەچی ڕەخنەسازی فۆرم‌و ناوەرۆکی وێژە ، وەکو ئاوێتەیێکی یەك‌گرتوو دەداتە بەر لێکۆڵینەوە‌و لێ‌دوان‌و خۆی نابەستێ بە لایەنێکی تایبەتی‌یەوە •

باسی پێنجەم

نموونەیێکی پەیڕەوی‌کراو بۆ دەست‌نیشان‌کردنی سنووری جیاکەرەوەی رەخنەسازی :

بۆ ئەوەی لێ‌دوانەکەمان دەربارەی سنووری جیاکەرەوەی ڕەختەسازی لە وێژەو مێژووی وێژەو ڕەوانبێژی، لێکولینەوەیێکی بیردۆزی‌و بێ‌بەڵگەو نموونە بێت ، باپێکەوە هەڵبەستەکەی هەستیاری کورد (کامەران‌موکری) کە ساڵی **١٩٤٧ بە ناونیشانی « کچەکەی بەرتیلە »** دای‌ناوە ، شی‌بکەینەوەو بزانین لە چ ڕوانگەیێکی جیاوازەوە ، وێژەو مێژووی وێژەو ڕەوانبێژی‌و ڕەخنەسازی تەماشای دەکات :

کچەکەی بەرتیلە

لامان دایە ، دێیەك •• بچوك
باخی ڕازاوە ، وەکو بووك
ماڵی ئاغا بە گەچ سپی

داوێنی گوڵی پەمەیی
بۆنی خۆش ، ئاوازەو بەستە
کام دەنگ ، بزوێنەی هەستە
ئەیاندا لە پەردەی دڵم
زۆر خۆش بوو بەستە (ئای گوڵم)
لە ڕێگەی کانی کەلەك بەرد
کیژی ڕوومەت گوڵی بێ گەرد
ئەهاتە لەنجە ، ورد ، بۆ ماڵ
سنگ ئەیلەرانەوە دەسماڵ
لەگەڵ لەرینەوەی لەشا
هەڵهێنانی چاوی گەشا
پەپوولەی خۆشەویستیی گیان
ئەفرین بۆ شینایی ئاسمان
چوومە ژنجێك ، تاریكو تەنگ
دانیشتم مەلوولو بێدەنگ
دڵ تەنگ بووم ، بۆ کۆمەڵی گیان
کە بەشیان خەفەتە ، گریان
پیرێژنێك هات ، گاڵۆكخوار
بەژنی وەکو کۆتەرەدار
نواڕیە ڕووم ، بنیچی ڕەش
دواتیشکی زەردی خۆری گەش
وتیو دەمی پڕ پێکەنین
ئەی شارستانیی ڕوو شیرین
نەپارەم هەیە ، نە ماڵات

بە تۆی لاوێ بکەم خەڵات
گەر ناومان بنووسی یەکسەر
ئەتنێمە سەرچاو ، تەپلی سەر
ئەڵێن هاو وڵات ژماردن
ئەکەن بۆ شەکر بەشکردن
تووبی لاویت ، ئەی کوڕی جوان
تووبی دڵی پڕ ، لە وجدان
بێبەریمان مەکەن برا
چاوەڕێین بۆ شەکر ، بۆ چا
لەدوای تاوێك ئەسرین ڕشتن
ئاخ هەڵکێشان ، دڵی من
هاتن بەریز ، شەش کچی شەنگ
نیگاریان وردو ڕەنگاوڕەنگ
مەمکی ژێر کراسی دڕاو
لە شەرما ئەلەرزی بە تاو
شیتاڵی جل ، وەك هەوری زل
تیا دەرئەکەوت لە ڕانی شل
پیرێژن نواڕی‌یە کچان
وتی ئەی کوڕ ، ئەی هێزی گیان
هەڵگرە بەرتیل شۆخی دێ
لەمانە ، کامیانت ئەوێ
کە جێم‌هێشت ئاوایی خەمگین
گوێم لێبوو ، دەنگێکی شیرین
بەگریانەوە ، وەك ساوا

ئـەڵێ « ئەی شۆخـەسوار » توخوا
بـەرتیلیش نـەبم هـەر ببـە
لـەم ژیانـــە ڕزگارم کـــە
چیلکـە چنینـــەوەو بژار
نانـی گـاڵو زەبـری زۆردار
جوانی ڕووم ، بـەژن ، قژی خـاو
ئـەکوژن ، بابێم ئـەی کـوڕی لاو
ئـەو سـام ، ئێستـەم بوایـە بـەڕاسـت
ئـەو کچـە نـەشمیلەم ئـەخواست

بەشی چوارەم

باسی یەکەم :

بەراوردکاری

لە زنجیرەی پێشوودا هۆنراوەیێکی « کامەران‌مکری » مان خستە بەرچاو ، کە تەمەنی (٣١) ساڵەو ناوی « کچەکەی بەرتیلە »یە • ئەوا لەم زنجیرەیەدا دەی‌خەینە بەر باری هەڵسەنگاندن ، هەتا بزانین وێژەو مێژووی وێژەو ڕەوانبێژیو ڕەخنەسازی چۆن دەڕواننە ئەم بەرهەمەو هەریەکێکیان لە چ سوچێکی زانستیو هونەری‌یەوە تەماشای دەکەن :

یەکەم :

جیهانی وێژەی کوردی دەرگای باخچەی خۆی بۆ ئەو هەڵبەستە دەکاتەوەو ، وەکو بەرهەمێکی خولقێنراو خۆی پێ‌دەڕازێنێتەوەو بواری نەمری خاوەنەکەی کە کامەران موکری‌یە دەداتو چۆنێتی سۆزو هەستو ئەندێشەو بیرکردنەوەی ئەم هەستیارە کوردە تۆمار دەکات •

دووەم :

مێژووی وێژەی کوردی لاپەڕەیێکی تایبەتی بۆ ئەو هەڵبەستە تەرخان دەکاتو پێنووسی لێکۆڵینەوەو شی‌کردنەوە دەخاتەکارو وەڵامی چەند پرسیارێکی سەرەکی دەداتەوە •• ئایا ئەم بەرهەمە وێژەیی‌یەی کامەران موکری چلۆن چەشنێکە لە چەشنەکانی هۆنراوەی کوردی ؟ لە ڕووی مێژووەوە چ تازەیی‌یێکی بەرپاکردووە ؟ ئەو دەرفەتەی کە

سەردەم‌و باری ڕامیاری‌و ئابوری‌و کۆمەڵایەتی لە دایك‌بوونی ئەو هەڵبەستە چی‌یەو هەڵویستی هەستیارەکە خۆی لە ئاستی‌دا چۆن بووە ؟

دوابەدوای ئەم پرسیارانە ، هەموویان مێژووی وێژە دەپرسێ : سەرگورشتەی ژیانی کامەران موکری چۆن باس‌کراوەو پەیوەندی ئەم سەرگورشتەیە بەو هەڵبەستەوە لە ڕووی ڕاستی‌و ناڕاستی‌یەوە چۆن ساغ دەکرێتەوە .

سێ‌یەم :

ڕەوانبێژی بە پێچەوانەی وێژەو مێژووی وێژە ، خۆی لەگەڵ هەڵبەستەکە وەکو بەرهەمێکی خولقێنراو ، یاخود سەرئەنجامێکی هەست‌پێکراو و دەرفەتێکی تایبەتی خەریك ناکات . بگرە هەموو مەبەستێکی شی‌کردنەوەی فۆرمی (رووخساری) هەڵبەستەکەیە بەتایبەتی لە ڕووی سازکردنی لێك‌چواندن‌و خوازەو خواستەو درکەو شی‌کردنەوەی ڕەگەزەکانی ئەم هونەرە وشەسازی‌یانەیە .

بۆ نموونە :

ڕەوانبێژی لەو هەڵبەستەی « کامەران موکری »دا ، سەرەنج دەداتە دەربڕینی « باخی ڕازاوە ـ وەکو بووك » و باسی ئەوە دەکات کە « باخی ڕازاوە » لێك‌چواوەو « بووك » پێ‌لێچواوەو وشەی (وەکو) ئامرازی لێك‌چواندنە .

هەروەها دەربڕینی « ماڵی ئاغا بە گەچ سپی » درکەیەك شی دەکاتەوە ، مەبەست‌و واتای دووری بەوە لێك‌دەداتەوە کە نیشانەی دەوڵەمەندی‌و دەسەڵاتداری ئاغایە . ڕەوانبێژی جگە لەمە ڕەنگە هۆی جوانی‌و ناجوانی هەندێك لە دەربڕینەکانی هەڵبەستەکە بخاتەڕوو ، بەڵام ئامانجی سەرەکی لەم خستنە ڕووەدا ، هەڵسەنگاندن‌و نرخ‌پێ‌دان نی‌یە ،

بەڵکو ئەو کارەشی بۆ ڕوونکردنەوەی دەستوورەکانیەتی‌و چەسپاندنی مەشق‌و ڕاهێنانە ، لەسەر چۆێتی سازکردنی هونەرەکانی وشەسازی‌یە •

چـوارەم :

ڕەخنەسازی کە هەڵبەستەکەی کامەران موکری دەداتە بەر نەشتەری شی‌کردنەوەو ، بە سەرنجێکی گشتی هەوڵی وڵامدانەوەی دوو پرسیاری سـەرەکـی دەدات :

پرسیاری یەکەم ، ئەوەیە مەبەستی خاوەن هەڵبەستەکە لە هۆنینەوەی هەڵبەستەکەی‌دا چی‌یەو دیـوی ناوەوەی ئەم مەبەسـتە بـە چ هێزێکـی ئایدولوجی‌و دەروونی هەستیارەوە پەیوەندی‌دارە ؟ • پرسیاری دووەم ، لە پرسیاری یەکەم زیاتر ورد دەبێتەوەو دەپرسێ : هەستیار ئەگەر هاتوو لە جێ‌بەجێ‌کردنی مەبەستەکەی بە هەر دوو دیوی‌یەوە سەرکەوتوو بوو ، یاخود ناسەرکەوتوو بوو ، سەرکەوتنەکـەی‌و سەرنەکەوتنەکـەی بـە چ ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی ناوەرۆك‌و فۆرمی (ڕووخساری) هەڵبەستەکـە بـــووە ؟

ڕەخنەساز لە وەڵامدانـەوەی ئـەم دوو پرسـیارەدا دەرحـەق بـە هەڵبەستەکەی کامەران موکری ، ئەڵبەت پێویستی بە ڕووناکی‌یـەك لـە زانستی مێژوویی‌و وێژەو ڕەوانبێژی هەیە ، جگە لەمەش دەبێت لە روانگەی بابەت‌و واتاکانی هەڵبەستەکەوە تەماشای شێوازو سۆزو ئەندێشەی بکات چونکە ئەم هەڵبەستە ـ هەروەکو دیارە ـ لە تەنگ‌و چەڵەمەیێکی ئابوری‌و کۆمەڵایەتی‌یـەوە هـەڵقوڵاوە • ئـەو تەنگ‌وچـەڵەمەیـەش هـەژاری‌و نادادپـەروەری باری ئابوری کۆمەڵەکەمـان بـوو ، کـە لە سـەردەمـی پاشایەتی‌دا ، باڵی ڕەشی بەسەر میللەتەکەمان‌دا کێشابوو •

به كورتی « كامەران موكری » لەو هەڵبەستەدا وەكو شاعیرێكی پەیامدارو پێشكەوتوخواز لە مەسەلەی دەرەبەگایەتی دەكۆڵێتەوە ، كە ناوەرۆكێكی ئایدولوجیو بیروباوەڕی یە .

رەخنەساز بەرامبەر بەم چەشنە ناوەرۆكە زیاتر خەریكی وەڵام ـ دانەوەی پرسیاری هونەری دەبێت ، چونكە دڵنیایە كە ناوەرۆكەكە ، ناوەرۆكێكی سەركەوتووەو خزمەتی جەماوەران دەكات ، بەڵام تا چ رادەیێك فۆرمی ئەو ناوەرۆكە خولقاو و داهێنراوە ؟ لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا ، رەخنەساز سەرنج رادەكێشی بۆ تەكنیكی هەڵبەستەكەو دووپاتی دەكاتەوە ، كە كامەران موكری تەكنیكی نووسینەوەی كورتەچیرۆكی گرتۆتەبەرو بە هەموو توانایەوە هێزێكی درامی قووڵ ، بە رووداوەكانی هە لبەستەكەی بەخشیوەو شێوازی مەنەلۆگ و دەیەلۆگی دەمەتەقێ یانەی لە گێرانەوەی هەڵوێستی قارەمانەكانی دا بەكارهێناوە ..

هەروەها بە ئەزبەری بەهرەی هونەری خۆی لە شێوازی رستەسازی تەقریریو دواندەری دوورخستۆتەوەو بە دەربڕینو دارشتنی هونەری ، بیروراكانی دەربارەی رژێمی دەرەبەگایەتی نواندووەو بە لێكچواندنو خواستەو دركەی هونەریو سۆزو ئەندێشەی تایبەتی خۆی لە عاستی لێقەوماوانو هەژاران دركاندوەو توانیوێتی بەم هۆیە هونەری یانە دڵی گوێگرو خوێنەر رابكێشیو لە ریزی بەرەی دژ بە كۆنەپەرستیو زوڵمو زۆرداری رایانبگرێتو بیانجەنگێنێ دژی ئەو رژێمەی كە بیوو بە هۆی دواكەوتنو نەخوێندەواریو بێدادی لە وڵاتەكەماندا .

* * *

بەشـی پێنجـەم

باسـی یەکـەم

قۆناغە گشتی‌یەکانی رەخنەسازی

لە مێژووی رەخنەسازی جیهانی‌دا ، ڕاستی‌یەك ساغ‌بۆتەوە ، کـە دەڵـێ :

یەکەم رەخنەساز لەسەر ئەم زەوی‌یە ، دوابەدوای یەکەم هەستیار (شاعیر) لەدایك‌بووە .. واتە : لە هەموو میللەتێك‌دا کە هەستیاری یەکەم هەڵکەوت ، هۆنراوەی هۆنی‌یەوەو بەرهەمەکانی بڵاوکردەوەو خـەڵکی گوێیان لێ‌گرت . لەهەمان کـات‌دا ـ ماوەیەکـی کـەم ـ رەخنەسازێکـی هاوزەمان‌و هاوکات‌و هاونیشتمانی ئەو هەستیارە لەدایك بوو ، دەستی‌کرد بە هەڵسەنگاندنی بەرهەمی ئەو هەستیارەو ڕوونکردنەوەی لایەنی چاکەو خراپەی بەرهەمەکانی .. ئەم ڕاستی‌یە مێژوویی‌یە ـ بێ‌گومان ـ قۆناغـی یەکەمی چیرۆکی لەدایك‌بوونـی رەخنەسـازیی دەست‌نیشـان دەکـات . رەخنەسازی لەم قۆناغەدا ـبێ‌گومانـ سادەو ساکارو سەرپێیی بووەو ڕەنگە لە سەرەتادا تاقە وشەیێکی خۆش‌حاڵی ، یاخود نارەزایی بووبێت ، ئەمجا وردەوردە پەرەی سەندو خەملاو بە دەربڕینی جۆربەجۆر خـۆی نواندو گەیشتە قۆناغێکی تازە ، پێی‌دەوتـرێ قۆناغـی «رەخنەسازیـی بڕیاری» واتە «النقد التقريري» .

شاسوارەکانی رەخنەسازی لەم قۆناغەدا بە زۆری زمانەوان‌و ڕێزمان شوناسەکان بوون ، کە بەبڕیاری کتومـت‌و دوور لـە لێکدانـەوەو هـۆ خستنەروو بەرەنگاری هەڵەی زمانی‌و ڕێزمانـی وێژەرەکـان دەبـوون‌و سەرنجیان بۆ هەڵەکانیان ڕادەکێشا .

دوابەدوای قۆناغی «رەخنەسازیی بڕیاری» ، قۆناغمی «رەخنەسازیی فەلسەفی» بەرپابوو ، ئەم قۆناغە ـئەلبەت ، هەنگاوێکی فرەوانی بەرەو پێشەوەی تەمەنی رەخنەسازی‌یە ، چونکە رۆژەکەی لە سەردەمێکدا هەڵهات ، کە وێژە وەکو چالاکی‌یەکی ئادەمیزادانە بەشداری لە تەنگ‌وچەڵەمەکانی میتافیزیکی‌و بوون‌و کێشەکانی هۆشمەندی‌و کۆمەڵایەتی دەکردو فەیلەسوفەکانی بەرەو مەیدانی لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی بەرهەمەکانی رادەکێشا .

شان‌بەشانی ئەم قۆناغە ، هەنگاو بە هەنگاو «رەخنەسازیی پسپۆر» رەگ‌وریشەی خۆی داکوتا ، ئەمجا لەبەر چەند هۆیێکی ئابووری‌و رامیاری‌و زانیاری‌و هونەری ئەم قۆناغە سنگی خۆی فراوان کرد بۆ گەشەسەندنی رەخنەسازی‌و لق‌وپۆپ‌هاویشتن .

باسی دووەم

قۆناخی رەخنەسازی پسپۆڕ

نزیکترین قۆناغەکانی رەخنەسازی لە سەردەمی راپەڕین‌و سەردەمی هاوچەرخاندا ، رێبازە گشتی‌یەکانی لە وێژەی کلاسیکی‌و کلاسیکی نوێ‌وە دەستپێ‌دەکەن ، ئەوجا لەگەڵ پەیدابوونی وێژەی رۆمانسی‌و ریالیزمی سوشیالیستی‌و بەڕناسی‌و سریالی‌و رەمزی‌و (لامعقول)دا ، بەرەیان سەندو قەوارەی خۆیان لەیەکتر جیاکردەوە . لەدوایی‌دا سوودیان لە پێش کەوتنی زانستەکانی زمان‌و رێزمان‌و رەوانبێژی‌و دەروون‌و ئابووری‌و فولکلورو میثەلوجی‌و کۆمەڵ وەرگرت‌و بوون بە رێبازی جیاواز ، کە هەریەکێکیان رێ‌و شوێن‌و ئاڵاهەڵگری ئامانجی تایبەتی خۆی هەیە .

باسی سێیەم

ڕێبازەکانی ڕەخنەسازی

ڕەخنەسازیی جیهانی بەو قۆناغانەدا تێ دەپەڕێو بەگوێرەی شوێنو کاتو سروشتی نەتەوەکان بۆنو بەرامەو ڕەنگی جیاوازی پەیداکرد ، مێژوونووسەکانی ڕەخنەسازیش هەر لەبەر ئەم ڕاستی‌یە هەوڵو تەقەلایان داوە بۆ دەست‌نیشان‌کردنی ڕێبازەکانیو شی‌کردنەوەی هۆیەکانیو جیاکردنەوەی ئامانجەکانی •

ئەم هەوڵو تەقەلایە چەند وردو زانستی بوو بێت نەی‌توانیوە شورەی پۆلایین بۆ جیاکردنەوەی ڕەخنەسازی لەلای میللەتان بنیات بنێتو ڕێبازەکانی لەیەکتر بەبێ تێکەڵبوون جیابکاتەوە • پرسیاریش لێرەدا دەپرسێ : بۆچی مێژوونوسەکانی ڕەخنەسازی نەیان‌توانیوە بگەنە ئەو ئامانجەیان ؟ ئایا وێژە هەرچەند چالاکی‌یەکی ئادەمیزادانەیە لە میللەتێکەوە بۆ میللەتێکی دیکە جیاوار نی‌یە ؟! یاخود چێژو سۆزو ئەندێشەو چۆنێتی بیرکردنەوە لە نەتەوەیەکەوە بۆ نەتەوەیەکی‌تر ناگۆڕێن ؟! سەردەمو قۆناغی مێژوویی لەم سەرزەمینەدا ، بە گوێرەی کاتو بەسەرهات سەرئەنجامێکی تایبەتی خۆی نی‌یە ؟!

ئەم پرسیارانەو دەیان پرسیار لەم تەرزە ڕوودەکەنە مێژوو - نوسەکانی ڕەخنەسازیو داوای وەڵامیان لێ‌دەکەن •

ئێمەش ئەگەر بمانەوێ لێرەدا تەنیا خۆمان بە مێژووری ڕەخنەسازیی‌جیهانی‌یەوە ببەستین ، دەتوانین لەگەڵ مێژوونوسەکانی ڕەخنەسازی وەڵامی ئەو پرسیارانە بەوە بدەینەوە ، کە لەم ڕۆژانەدا دەتوانین چوار ڕێبازی سەرەکی بۆ ڕەخنەسازی دەست‌نیشان بکەین :

١ - ڕێبازی مێژوویی

٢ - ڕێبازی هونەری

٣ - ڕێبازی دەروونی

٤ - ڕێبازی هەمەڕەنگە

ڕێبازەکانی ڕەخنەسازی[1]

ڕێبازی مێژوویی لە ڕەخنەسازیدا ، هەروەکو لە ناوەکەیەوە[1] . دیارو ئاشکرایە ، کەڵك لە مێژووی گشتی وەردەگرێتو بە هۆی لێکۆڵینەوەی باری ڕامیاریو کۆمەڵایەتییەوە ، ڕەخنەسازە پەیڕەویکەرەکانی بۆ جێبەجێکردنی ئەم مەبەستانەی خوارەوە هەوڵ دەدەن :

١ - دەستنیشانکردنی ڕادەی کارتێکردنی ژینگە ، واتە : (بیئە) . لە ژیانی وێژەرو بەرهەمەکەی ، یاخود ڕەنگدانەوەی بەرهەمی وێژەر لە ژینگەکەیداو کارتێکردنی لە خەڵکی ئەو ژینگەیە .

٢ - سنووردانانی ئەو قۆناغە مێژووییەیە کە لەژێر سێبەریدا ، چەشنێك لە چەشنەکانی وێژە لەدایكبووەو بە هۆی بواری ڕامیاریو ئابووریو کۆمەڵایەتی ئەو قۆناغەیەوە پەرەی سەندووەو خەمڵاوە .. وەکو سنووردانانی قۆناغی لە دایك بوونو خەمڵاندنی کورتەچیرۆکی کوردی ، یان ڕێبازی ریالیزمی لە پەخشانی فەرەنسیدا .

---

(١) النقد الادبی - اصوله ومنهجه ل ١٤١ - ١٤٢ .

٣ ـ لێکدانەوەی ئەو بیروڕاو ئەشکیلانەی کە کاتی خۆی لە سەردەقیکی وێژەیی ، یان خاوەنەکەی دراون بۆ ئەوەی بە هۆی ئەو لێکدانەوەیەوە چێژو چۆنێتی بیرکردنەوەی خەڵکی لە سەردەمی ئەو بیروڕاو ئەشکیلانەدا دەستنیشان بکرێت‌و وەکو بەڵگەیێك بخرێتەڕوو .

٤ ـ کۆکردنەوەی تایبەتی‌یەکانی وەچەیەك ، یان نەتەوەیەك لەبەر تیشکی شی‌کردنەوەی وێژەی سەردەمی ئەو وەچەو نەتەوەیە ، ئەوجا بەستنەوەی ئەو تایبەتیانە بەو دەرفەتەوە کە لە ئارادا بووبوو ،بە مەبەستی بەراوردکاری‌و کارتێکردنی هاوبەشی لە نێوانی وێژەو دەرفەت‌دا .

٥ ـ گەیشتن بە دڵنیایی‌یەکی زانستی سەبارەت بەڕاستی ، یان ئەنجام‌دانی دەقێکی وێژەیی لەلایەن وێژەرێکی تایبەتی‌یەوە .. بۆ نموونە :

هەندێ لە مێژوونووسەکانی هۆنراوە لەو باوەڕەدان کە هۆنراوە نیشتمانی‌یەکانی « عەلی تەرموکی » دەقی ساختەو دەست‌کردن‌و عەلی تەرموکی بە هیچ ڕەنگێ پەیوەندی بە هۆنراوەوە نی‌یەو ، یان هەستیارێکەو بە خەیاڵ هێنراوەتە گۆڕێ . جا ڕێبازی مێژوویی لە ڕەخنەسازی‌دا بۆ گەیشتن بە دڵنیاییێکی زانستی لەم کێشە وێژەیی‌یەدا ، سێ هەنگاو هەڵدەگرێ

chalakmuhamad@gmail.com

هەنگاوی یەکەم : دەست‌نیشان‌کردنی تایبەتی‌یەکانی هۆنراوەی کوردی لە سەردەمی عەلی تەرموکی‌دا ، کە سەدەی دەیەمی زایینی‌یە ..

هەنگاوی دووەم : لێکدانەوەی تایبەتی‌یەکانی عەلی تەرموکی لە هۆنینەوەی هەڵبەست‌و چالاکی‌یە وێژەیی‌یەکانی دیکەی .

هەنگاوی سێیەم : بەراودکردنی سەرئەنجامی لێکدانەوەی تایبەتی‌یەکانی هۆنراوەی کوردی لە سەردەمی عەلی تەرموکی لەگەڵ

تایبەتی‌یەکانی هۆنراوەی راستی ئەم هەستیارەدا ، بۆ ئـەوەی بزانین ئایا لەیەکتر دەچن‌و پەیوەندی فۆرمی‌و ناوەرۆکی لە نێوان‌دا هەیە ؟ یاخـود لەیەکتر ناچن‌و هیچ چەشنە پەیوەندی‌یەك لەنێوانیان‌دا بەدی‌ناکرێ •

ئا ئەم سەرئەنجامانە ئەلبەت کۆتایی بەو مشتومڕە دەهێنن کە لـە بواری رەخنەسازی کوردی‌دا دەرحەق بە هۆنراوە نیشتمانی‌یەکانی عەلی تەرموکی بەرپابووەو بڕیاری ڕاستی‌و ناڕاستی ئەم هۆنراوانە بە چەشنێکی زانستی‌و ئەکادیمی دەدەن •

باسی چوارەم

کەم‌وکووری ڕێبازی مێژوویی لە رەخنەسازی‌دا

رەخنەسازی سەرکەوتـوو کـە پەیـڕەوی ڕێبـازی مێژوویـی لـە رەخنەسازی‌دا دەکات ، نابێت لە چوارچێوەی ئەم ڕێبازەدا گۆشەگیربێت‌و پەیوەندی خۆی لە ڕێبازەکانی‌دیکەی ڕەخنـەسازی بپچڕێ ، بـەڵکـو بەپێچەوانەوە دەبێت ئاسۆی بیری فراوان‌بێت‌و دەرگای تاقی‌کراوەکانـی رەخنەسازە پەیـڕەویکەرەکانـی هەمـوو ڕێبازێکـی رەخنەسـازی بـۆ کەڵك‌وەگرتن بکاتەوە ، بەتایبەتی ڕێبازی هونەری لە رەخنەسازی‌دا ، کە بناغە جوانی‌گەری‌یەکانی زۆر پێویستن بۆ دوورخستنەوەی ئەم ڕێبازە لە مێژووی گشتی‌و بەستنەوەی بە جیهانی چـەژەو هونـەرەوە • لەهەمـان کات‌دا ، رەخنەسازی پەیرەویکەری ڕێبازی مێژوویی دەبێ مل‌کەچـی زانستی رەوانبژی‌و زانسـتەکانی زمان‌و رێزمان نـەبێ ، چونکـە ئـەم زانستانە دەستووری گشتی‌و زاناکانیان لە یەکالاکردنەوەیان‌دا تەماشـای دەرفەت‌و سەردەمیان نەکردووە • هەروەها پێویستـە ئاگـای لە بڕیـارە رەخنەسازی‌یەکانی‌تر بێت کە بەر لە ئەو سەبارەت بە باسەکەی وەرگیراون‌و

بڕیارە تایبەتی‌یەکانی خۆی وەکو ئشکێلێکی مێژوویی تەماشابکات ، واتە : نابێت دیلی سەرنجە تایبەتی‌یەکانی بێت‌و دەمارگیری بڕیارەکانی بێت‌و فەرامۆشی هەموو شتێ بکات •

بەم پێیە دەبێت بە نەشتەری لێکدانەوەو هۆ دۆزینەوە ، هەموو دیاردەیەك شی‌بکاتەوە ، بە تایبەتی پەیوەندی نێوانی وێژەرو ئەو رەخنەسازانە کە رۆژێ لە رۆژان باسیان‌کردووە • ڕێبازی مێژوویی لە رەخنەسازی‌دا سەرەڕای لایەنەچاکەکانی لە کەم‌وکووڕی بەدەر نی‌یەو وەکو ڕێبازێکی بەتوانا بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئامانجەکانی بەتەواوی تەماشا ناکرێ ، چونکە هەندێ جار رەخنەسازە پەیڕەویکەرەکانی دەکەونە داوی بڕیاری سەرپێ‌یی تەسکەوە ، یاخود بە هۆی هەڵچوون‌و دەمارگیری‌یەوە بڕیاری گشتی دەدەن‌و بەوردی هەموو شتێ شی‌ناکەنەوە •

جگە لەمانەش هەڵگری دروشمی ئەم ڕێبازە ڕەخنەسازی‌یە لەگەڵ تەوژمی پەرەسەندنی زانست دەڕوات‌و هەموو دیاردەیەکی لێك‌دەداتەوەو فەرامۆشی بلیمەتی وێژەران دەکات‌و لەبیری دەچێت کە ئەو بلیمەتی‌یە دەشێ شوێنەواری ژینگەو سەردەم نەبێت ، بەڵکو ئاوازێکی هەڵکەوتوو بێت‌و بەچەند قۆناغێك دەرفەت‌و چەرخی خۆی بەجێ‌هێشتبێت •

بەشی شەشەم

باسی یەکەم :

ڕێبازی هونەری

ڕێبازی هونەری لە ڕەخنەسازیدا ، هەندێجار بە ڕێبازی « جوانی‌گەری »ش ناودەبرێ[1] . ئەم دوو ناوە ، واتە : « هونەری »و « جوانی‌گەری » دوو وشەی هاوواتان . سروشت‌و ئامانجی ئەم ڕێبازە دەردەبڕن‌و سەرنج ڕادەکێشن بۆ ئەوەی ئەم ڕێبازە زیاتر لەتەك فۆرم‌و چەشنی ویژەیی خەریك دەبێت‌و پەیڕەویکەرەکانی بەرهەمی ویژەران لە ڕووی وشەسازی‌و ڕستەسازی‌و ڕەوانبێژی‌و تایەتی‌یەکانی جۆری ئەو بە بەرهەمە شی‌دەکەنەوە .

سەرئەنجام ئەم ڕێبازە ڕەخنەسازی‌یە ڕاستەوخۆ دەمانگەیەنێتە دارشتن‌و تەکنیکی دەقەکە . لەبەر تیشکی دەستووری ئەو زانستانە کە لە زمان‌و ڕێزمان‌و ڕەوانبێژی‌و ڕوونبێژی‌و چەشنە ویژەیی‌یەکان .. کەوابوو ڕەخنەسازە پەیڕەویکەرەکانی ئەم ڕێبازە دەبێت ئاگایان لە دەستووری ئەو زانستانە بێت‌و پسپۆری‌یەکیان تێداهەبێت . بەم جۆرە هەنگاوی ڕاستەقینەی بەکارهێنەری ئەم ڕێبازە دەست‌نیشان‌کردنی چەشنی وەێژەیی ئەو دەقەیە کە دەیەوێ لێی‌بکۆلێتەوەو هەلی‌بسەنگێنێ .. واتە : دەبێت

---

(١) النقد الادبی – اصوله ومنهجه ل ١١٠

ئەو دەقە چ چەشنێکە لە هەلبەست ؛ ئەگەر هاتوو هۆزراوە بوو ، یاخود چ جۆرێکـە لـە جۆرەکانی پـەخشان •• ئایا کورتـە چیرۆکـە ؟ رۆمانـە ، شانۆگەری‌یە ، هەتا دوایی •• دوابەدوای ئەم هەنگاوە ، رەخنەساز دەبێت تایبەتی‌یە هەستی‌یەکانو دەربڕینەکانی دەقەکە شی‌بکاتەوەو ، ئەوجا لەسەر بناغەی بەراوردکاری لەچاو ئەو دەستوورانەدا کـە بۆ نموونـەی بەرزی چەشنی وێژەی هاودەقەکە رەچاوکراون ، هەلی‌بسەنگێنێ ••

وەلامی پرسیارێکی سـەرەکی بداتەوە ، کـە دەپرسێ : ئاخۆ ئـەم دەقە تا چ رادەیەك وەکو نموونەی بەرزو سەرکەوتووی دەقە هاوچەشنە وێژەیی‌یەکانیەتی •• ؟

باسی دووەم :

بناغەکانی ڕێبازی هونەری

ڕێبازی هونەری بەو هەموو ئەرکەوە ، پەیڕەویکەرەکـەی لـە کارەکەی‌دا بە رەخنەسازێکی ڕاستەقینە لە قەلەم نادرێ ، ئەگەر ئاگای لەم بناغانەی خوارەوە نەبێت :

یەکەم ـ کارتێکردنی دەقەکە لە رەخنەساز ، بۆیە دەبێت ئەم رەخنەسازە خاوەن چێژێکی بەرز بێتو شارەزاییێکی فراوانی هەبێت لە تاقی‌کردنەوەی رەخنەسازی زانیاری‌و وێژەیی‌و زمانی‌دا ، بۆ ئەوەی بڕیارەکانی زانستیانە بن‌و خۆی لە شالاوی هەلچوونی کەسی بپارێزێ •

دووەم ـ پشت‌بەستن بە دەستوورو زانست لە هەموو بڕیارێك‌دا ، بەلام رەخنەساز نابێت بە جۆرێکی میکانیکی ئەم دەستوورو زانستانـە بەسەر دەقەکەدا بسەپێنێ ، بەلکو پێویستە خاوەن بەهرەیێکی وەێژەیی بێت‌و لە کێشەکانی هونەر زیندارو هەست‌پاراو بێت ، چونکـە وێژەی

ڕاستەقینە خۆی لە خۆیدا سەرچاوەی دەستوورو بنواشەی زانستەکانە ، بۆیە ناشێت ئەو دەستوورو بنواشانە (قاعیدانە) ، کە زۆر جار دەستکردو بیردۆزین ، بکرێن بە پێوەر بۆ نرخ پێدانی بەرهەمی وێژەرە هەلکەوتووەکان ؛ کە ڕەنگە لە دەستوور لابدەنو لادانەکەیان دەشێ ببێت بە دەستورێکی تازە •• هەرچۆنێك بێت ، نابێت •• ئەم ڕاستی‌یە ڕەخنەسازی‌یە وا لە وێژەران بکات کە دەستووری زمانو ڕێزمانی لەتەوەکەیان پێ‌شێل بکەنو خۆیان نەبەستن بە هیچ بنواشەیێکی ڕەخنەسازی‌یەوە ، بە بیانووی ئەوەی گوایە وێژەری بلیمەتو هەلکەوتوون ؛ بلیمەتی‌و هەلکەوتویش لە سەرووی هەموو دەستوورو بنواشەی زانستێکەوە دێن • جا بۆ ئەوەی زیانی ئەم چەشنە لادانە لە دەستووری زمانو ڕێزمان دەست‌نیشان بکەین ، با سەرنج لە دێڕی یەکەمی هەلبەستەکەی مامۆستا گۆران بدەین کە بە ناونیشانی « لاوکی سوور بۆ کوریا » دای‌ناوە • مامۆستا گۆران لەم دێڕەدا دەلێ :

ئاشتی خوازی گری گری
کەوتە ژێر پێی درنج پەری

نیوەی دووەمی ئەم دێڕە ـ بێ‌گومان ـ لە ڕووی ڕستەسازی‌یەوە ئالۆزو تێکەل‌وپێکەلە ، چونکە هونەرەکەی لە دەستووری بنیات‌نانی ڕستەی ڕەوانی کوردی لای‌داوەو پالدراوی واتە (موسنەدی) کە فرمانی (کەوت)ە ، پێش‌خستوەو ، وشەی پەری کە پال‌پشتە دوای خستووە • بەگوێرەی ئەو دەستوورە ، دەبوایە ، بیوتایە :

(پەری کەوتەژێر پێی درنج)

نموونەیێکی دیکە ، بۆ لادانی ناهونەری لە هۆنینەوەی شیعردا ؛ با ئەم دێڕانە بن ، کە پارچەیەکن لە هەلبەستێکی مامۆستا محمد حسین بەرزنجی ، بە ناونیشانی (هەوالێکی‌تریش) دای‌ناوە ، دەبێژێ :

دایــــه •• دایــــه
شـــمشـــێرەکـــەی
لـــەوەبـەر دابووتـــە دەســـتم
فڕێم نـــەدا
شـــمشێرەکـــەتم نـــەفرۆشت
نـــەمدا بـــە پارەو نانو گـۆشـــت •

هەروەکو لەم دێڕانەدا ئاشکراو ڕوونە • ئەم هەڵبەستە لـە ڕووی چەشنی وێژەیی‌یەوە هۆنراوەیێکی نوێ‌یە •• واتە : لەسەر دەستوورەکانی هـۆنراوەی عـەروزیو یاسـای دێڕی دوو کـــەرتیو یـەکێتی قافیـــە نەهۆنراوەتەوە • کەوابوو هـەستیار دەرفـەتێکی فراوانی هـەبوو بـۆ سازکردنی قافیەو سەروا ، کە ئەم دەرفەتەی هەبوو بە هیچ ڕەنگی مافی ئەوەی نەبوو لە دێری یەکەمدا بڵێ :

دایــــه •• دایــــه
کـــە کـــەوتم مـــن

بە پێش‌خستنی فرمانی (کەوت)و دواخستنی « بکەر » کە ڕاناوی (من)ە ، چونکە ئاشکرایە کە ڕەستەسازی کورد ناڵێ (کە کەوتم من) بەڵکو دەڵێ (من کەوتم) یاخود پێویستی بـە ڕاناوی (من) نی‌یـەو دەتوانێت هەر بڵێ (کەوتم) •

هەروەها دەربڕینی (پارەو نانو گۆشت) لە ڕووی ڕەوانبێژی‌یەوە هیچ واتایێکی نی‌یە ؛ کە دوابەدوای دەربڕینی (شمشێرەکەم نەفرۆشت) هاتووە ، چونکە کە شمشێرەکەی نەفرۆشـت ئیتر نە پارە وەرئـەگرێتو نەنانو نەگۆشت •

❋ ❋ ❋

باسی سێیەم :

ڕێبازیی دەروونی

زاراوەی « دەروون » ، واتە (النفس) لە کۆنترین قۆناغەکانی مێژووی شارستانی جیهانیدا بەکارهێنراوەو بە زمانە دێرینەکان وەکو زمانی یونانیو ڕۆمانیو عەرەبی دەیان کتێبو لێکۆڵینەوە بۆ شیکردنەوەی چەمکو باسکردنی میانی دانراوون .

لە سەرەتای ئەو مێژووەوە زاراوەی (دەروون) هەوێنی بیرکردنەوەی فەیلەسوفە یۆنانییەکان بوو ، وەکو (زینەفۆن)و ، (سۆکرات)و ، (ئیفلاتون)و (ئەرستۆ) .

ئەم فەیلەسوفانە دەروونیان بە گەوهەرو بناغەی بوونو قەوارەی هەستپێکراوی مرۆڤ لە قەڵەم دەداو ، وەکو هێزێکی میتافیزیکیو خوایی تەماشایان دەکرد .

ئەم چەشنە تێڕوانینە دەربارەی دەروون بەردی بناغەی هەموو باسەکانی ئەو فەیلەسوفە موسلمانانە بوو ، کە لاسایی فەلسەفەی یۆنانیان دەکردەوە ، وەکو (ابن سینا)و ، (ابن رشد)و ، (فارابی) ، واتە : لێکۆڵینەوەی دەروونو باسکردنی لە فەلسەفەی یۆنانیو ئیسلامیو لە سەدەکانی شەشەمو پێنجەمی پێش زایینەوە هەتاکو سەدەکانی ناوەڕاست لە ڕۆژهەڵاتو ڕۆژاوادا بابەتێکی میتافیزیکی بوو ، بەڵام لە سەرەتای سەردەمی ڕاپەڕینەوە ، کە وردەوردە شۆڕشی پیشەسازی لە ئەوروپادا جێگای بە ڕژێمی دەرەبەگایەتی لەقکردو زانیاریو زانستی ماددی باڵی بەسەر کۆڕەکانی لێکۆڵینەوەو فێرگەکاندا کێشا ـ بابەتی دەروون لە مەیانی تێڕوانینی فەلسەفیانە دەربازبوو .

تۆشدار (پزیشك)و پسپۆره ماددی‌یه‌كان ده‌ستی لێكۆڵینه‌وه‌و لێكدانه‌وه‌یان بۆ درێژكردو خستیانه به‌ر تیشكی شی‌كردنه‌وه ، له تاقیگه‌و كارگه زانستیه‌كان‌دا به‌م جۆره زاراوه‌ی (ده‌روون) كه له سه‌ره‌تاوه تێروانینێكی میتافیزیكی‌و فه‌لسه‌فی بوو ، له‌م رۆژانه‌دا بابه‌تێكی زانستی‌یه‌و چه‌ندین ڕێبازو مه‌دره‌سه‌ی جۆربه‌جۆر له زاناو پسپۆڕو تۆشداربۆ لێكۆڵینه‌وه‌ی هاتنه‌مه‌یدانه‌وه •

ره‌خنه‌سازیش كه بابه‌ته‌كه‌ی وێژه‌یه •• وێژه‌ی ڕاسته‌قینه‌ش ئاوازی هه‌ست‌و نه‌ست‌و ده‌روونی وێژه‌ره ، به كه‌م‌و به زیاد له دێرترین سه‌رده‌مه ژیاری‌و شارستانی‌یه‌كانه‌وه خۆی له مه‌سه‌له‌ی ده‌روون نه‌پچڕاندووه‌و ره‌خنه‌سازه‌كان هه‌وڵیان‌داوه ، كه له‌به‌ر رووناكی ده‌روون‌دا به‌رهه‌مه‌كانی وێژه‌ر هه‌ڵبسه‌نگێنن ؛ به‌تایبه‌تی (ئه‌رستۆ) هه‌روه‌كو له‌مه‌ودوا ده‌بینین له كتێبه به‌ناوبانگه‌كه‌ی‌دا (بویتیكا) واته : (هونه‌ری هۆنراو) •

ده‌روونی هه‌ستیار به سه‌رچاوه‌ی هۆنراوه ده‌زانێ‌و چه‌شنه‌كانی هۆنراوه‌ییش له‌سه‌ر بناغه‌ی جۆربه‌جۆری دروونی ئاده‌میزاد ، دابه‌ش ده‌كات • ئه‌مه ڕاستی‌یه‌كی مێژوویی‌یه ، هیچ كه‌س ناتوانێ فه‌رامۆشی بكات . به‌ڵام له‌هه‌مان كات‌دا ده‌بێت بزانین كه سه‌ره‌تایی سوودوه‌رگرتنی ره‌خنه‌سازه‌كان له زانستی ده‌روون‌و به‌رپابوونی ڕێبازی دروونی به جۆرێكی زانستیانه له ره‌خنه‌سازی‌دا پاش بڵاوبوونه‌وه‌ی بیروڕاكانی « فرۆید » ده‌رباره‌ی شی‌كردنه‌وه‌ی ده‌روونی ئاده‌میزادو له ده‌ست‌نیشان‌كردنی هێزی ناهۆشمه‌ندی واته : (اللاوعی) بووه •

فرۆید لە بیروڕایەکانی دەربارەی هێزەکـانی دەروونی ئادەمیزادو پەیوەندی نێوانی بەرهەمی هونەریو هەستو نوستی هونـەرمـەندا ، بڕیاری داوە کە بە هیچ ڕەنگێ لێکۆڵینەوەی هونەرمەند لە ئادەمیـزاددا نی‌یە . بەڵکو لێکۆڵینەوەی ئادەمیزادە لە هونەرمەندا[1] . کەوابوو ئەم زانا بایەتە هونەر بە هەموو لقەکانی‌یەوە بە ڕێگایەکی فراوانو بێ‌کۆسپو بەگەرە داناوە بۆ گەیشتن بە ناخی دەروونی مرۆڤو زانیسـنی هەمـوو هەڵسوکەوتو ڕەفتارێکی دیارو نادیاری .

ئەم بڕیارەی فرۆید بە لای ئێمەوە کلیلێـك بوو ، بـۆ کردنـەوەی دەروازەی لێکۆڵینەوەی دەروون لەسەر زانستو هونەری ڕەخنەسازیو ئەوجا پەیدابوونی ڕێبازی دەروونی لەم زانستو هونەرەدا .

پەیڕەویکەرەکانی ڕێبازی دەروونی لە ڕەخنەسازی‌دا وەڵامی سێ کۆمەڵە پرسیار دەدەنەوە[1] :

کۆمـەڵـە پرسـیاری یەکەم :

ڕووداوی داهێنانو خوڵقاندنی کاری وێژەیی چۆن ئەنجام دەدرێ ؟ سروشتی ئەم ڕووداوە لە ڕووی دەروونی‌یەوە چی‌یە؟ توخمە هەستی‌یەکان لە کاری وێژەیی‌دا چینو چۆن لەم کارەدا ڕەنگیان داوەتەوەو چ دەورێکیان لە ئەنجامدانی ئەم کارەدا گێڕاوە ؟ چەند لەم تووخمانە لە ناخی دەرووندا شاراوەنو چەندیانیش لە دەرەوەی دەروونی ئادەمیزادەوە لێشاویان هێناوە؟ پەیوەندی نێوانی دەروونی وێژەرو دەربڕینە وێژەیی‌یەکاندا چی‌یە ؟ تا چ ڕادەیێك وشەو وێنەهونەری‌یەکان لە کاری وێژەیی‌دا توانیویانە هێزەکانی

---

(١) النقد الادبي ل ١٧٩

(١) النقد الادبي – اصوله ومناهجه ل ١١٠

دەروونی وێژەر لە سۆزو هەڵچوونو ئـەندیشـە دەربڕن ؟ هۆیـەکانی ناوخۆیی‌و رواڵەتی وێژە چین ؟

کۆمـەڵەپرسـیاری دووەم :

تا چ رادەو پلەیەك کاری وێژەیی - نیشانەی دەروونی خاوەنەکەیەتی• خوێنەری کاری وێژەیی چلۆن هەسـت بەم نیشـانەیە دەکـات‌و دێت بـە دەنگی‌یەوە ؟ ئایا بە هـۆی شی‌کـردنەوەی کاری وێژەیـی دەتوانین لـە هەنگاوەکانی گۆڕانی دەروونی خاوەنەکەی بگەین ؟

کۆمـەڵە پرسـیاری سـێیەم :

خوێنـــەر چـۆن بـە هـۆی کـاری وێژەیی‌یـەوە بیـرو - بـاوەڕو هەستی وێژەر دەکەن‌و لەگەڵی‌دا دەژیـن‌و پەیوەندی‌یەکـی ئایدولوجـی‌و سۆزی لەتەکی‌دا بنیات دەنێن ؟

پەیوەندی نێوانـی وێنـە هونەری‌یەکانـی وێژەیـی‌و تاقی‌کـراوە هەستی‌یـەکان‌و ناهـەستی‌یـەکانی خوێنـەرو گوێگرچین ؟ هۆیـــەکانی کارتێکردنی کاری وێژەیی لـە خوێنـەرەکەی‌دا چەندیان دەگەڕێنەوە بۆ کارە وێژەیی‌یەکەو ، چەندیـان لە دەروونـی تایبـەتی خوێنـەرەکەیـەوە هەڵقـــوڵاون ؟

وەڵامدانەوەی ئەو کۆمەڵە پرسیارانە کە پەیڕەویکەرەکانی ڕێبازی دەروونی لە رەخنەسازی‌دا بەرپایان‌کردوون بە چەشنێکی - تەتبیقی دوور لە مشتومڕی بیردۆزی - پێویستی بە چەند نموونەیەك لە هۆنراوە هەیە ، بۆ ئەوەی بزانین هەڵگرانی دروشمی ئەم ڕێبازە چۆن شییان دەکەنەوەو لەبەر تیشکی پێوەرە رەخنەسازی‌یەکان‌دا هەڵیان‌دەسەنگێنین •

جا ئێمەش بۆ جێبەجێ‌کردنی ئەم مەبەستە وامان بە باش زانی کە دوو هۆنراوەی کوردی لە بابەتێکی هاوبەش‌دا هەڵبژێرین‌و بیانکەین بە نسوونەی پەیڕەوی‌کراو بۆ ڕێبازی دەروونی لە رەخنەسازی‌دا :

هۆنراوەی یەکەم[1] :

هەڵبەستی « هەوری پایز »ە ، کە هەستیاری کوردی نەمر مامۆستا گۆران بۆ وەسفی‌و پیاهەڵدانی بارانی پایزو ژیاندنەوەی سروشت پاش هاوین‌و ماتی پاییز هۆنیوەتەوە .

هۆنراوەی دووەم[1] :

تابلۆیەکی ڕەنگینە ، هەستیاری نەمری کورد ، مامۆستا (پیرەمێرد) کە بە زمانێکی پاراو و ئەندێشەیێکی بەرزو سۆزێکی داهێنراو ، وەسفی شاری سلیمانی ، پاش بەفربارینێکی زۆر دەکات .

ئەوجا بابزانین رەخنەسازە پەیڕەویکەرەکانی ڕێبازی دەروونی چۆن ئەم دوو هۆنراوەیە شی‌دەکەنەوەو هەڵیان‌دەسەنگێنن .

با جارێ دەست‌بدەینە هۆنراوەکەی مامۆستا گۆران (هەوری پاییز)[1]و لەپێش‌دا هۆنراوەکە بەتەواوی بخەینە بەرچاوی خوێندەواران .

هەوری پاییز[1]

لە دەریاوە قەتاری هەوری بارشت کەوتە دووی پێشەنگ ،
بەسەر سنگی چیادا چۆکی داداوە و کش‌و بێ‌دەنگ ...
بەسەر پاییزی زەردا با بەخوڕ بگری ، بەکوڵ بگری ،
لەسەر ئاخر گەڵا ، ئاخر چڵی تەنیایی گوڵ بگرێ !
بەخوڕ بگری ، بەکوڵ بگری : بەسەر دەشت‌و دەری وشکا ،
بەسەر داری گەڵازەردا ، بەسەر پووشا ، بەسەر دڕکا ،

بەسەر چاوەیی کزرا ، بەسەر زیخی چەمی دیما ،
بەسەر هەر وشکی‌یێکا وا لە هاوینی گەرم جێ‌ما ..
بەلێ بگری ، بەکوڵ بگری ، هەتا ئاخر دڵۆپ بگری ،
بە گریەی هەوری پاییز با نقوم بێ سینەیی کزری !
بەفر ئاسۆی بڵند بگرێتە چێوەی بلووری‌نی ،
لە چەم هەڵسێ خوڕەو هاژەی شەپۆلی ئاوی خوێنینی !
دڵۆپی ساردو فێنك با لەسەر دارو دەوەن بڕژێ ،
پەپوولەی زەردی ئاڵتونی لەسەر لق هەڵوەرێ ، بپژێ ...
بەلێ ! بگری هەور ، بارانی پایز ، بێ‌وچان بگری ،
لەسەر باغچەی گوڵی واسیس ئەبێ ئاخر چلی عومری !
بگرمێنێ ، تەپ‌ونم دابکا ، بکاتە شەست ، هەرگیز ،
نەوەستێ قوڵپی گریانی ، نەوەستێ هەورەکەی پاییز ؛
طەبیعەت زەردو ژاکاوە ، لە حاڵی گیان‌کەنشتایە ،
نیشانەی ماتەمی پاییز لە فرمێسکی درشتایە ! ..

* * *

پەیڕەویکەرەکانی ڕێبازی دەروونی لە رەخنەسازی‌دا لەبەر تیشکی بنواشەو بناغەکانی ڕێبازەکەیان‌دا ، دەربارەی ئەم هەڵبەستەی مامۆستا گۆزان تێبینی ئەوە دەکەن ، کە خاوەنەکەی هیچ وشەیێکی کەسی لە ڕستەو دەربڕین‌و داڕشتنەکانی‌دا بەکار نەهێناوە . واتە : چەند بە وردی چاو بە ڕاناو و فرمان‌و ئەو ناوانەدا بخشێنین کە فەرهەنگی زمانی هەڵبەستەکەیان سازکردووە - هیچ وشەیێکی ئەزی (زاتی) کە دەنگ‌دانەوەی دەروونی مامۆستا گۆران بێت ، بەردەستمان ناکەوێ .

هەروەها لە وێنەهونەری یەکانی شێوازی هەڵبەستەکەدا ، دەربڕین نی یە بە ڕاستەوخۆ ، یاخود بە ناراستەوخۆ هەستو نەستو سۆزو هەڵچوونی تایبەتی و کەسی مامۆستا گۆران دەربارەی بابەتەکەی بنوێنی ..
سەرەنجام پەڕەوێکەرەکانی ڕێبازی دەروونی لە رەخنەسازی دا بڕیاری ئەوە دەدەن کە ئەم هەڵبەستەی مامۆستا گۆران ، واتە : هەڵبەستی « هەوری پاییز » هیچ پەیوەندی یێکی زمانی و واتایی یەکی تایبەتی بە دەروونی خاوەنەکەیەوە نی یەو نەی توانیوە هێزەکانی هەستی بدرکێنێ و باری کەسایەتی بنوێنێ و لەتەك خوێنەرەکانی دا هۆگری یەك بنیات بنێت و کاریان تێ بکات و لەگەڵ هونەرەکەی دا سۆزو هەڵچوونێکی هاوبەش بەرپابکات .

ڕەنگە لێرەدا گوێگر لە خوێندنەوەی هەڵبەستەکە بەرپەرچی ئەم بڕیارە بەوە بداتەوە ، کە مامۆستا گۆران لە شێوازی هەڵبەستەکەی دا ، وشەو وێنەی هونەری مات و خەفەتبارو ڕەشبینی بەکارهێناوە ، وەکو « هەوری بارەش » و « پایزی زەرد » و « گریانی هەوری بارەش » و « داری گەڵازەرد » و « سەرچاوەی کزر » و « گریان هەتا ئاخر دڵۆپ » و « لورەلوری بەفر » و « شەپۆلی ئاوی خوێنین » و چەندین دەربڕینی ئاوا .

ئەوجا ئەو گوێگرە بڕیارێك سازبکات و بڵێت ئا ئەو وشەو وێنە هونەریانە دەنگی ناخی دەروونی مامۆستا گۆرانن ئاوازی هەستکردنی بە زوڵم و زۆری دەرەبەگن لەو سەردەمەی کە دەرەبەگایەتی هەموو شتێکی پێ شێل کردبوو ..

بەڵام ئایا ئەو وشەو وێنە هونەری یانە لە هۆنراوەی عەرەبی و فارسی و تورکی و کوردی دێرین دا هەمیشە بە کارنەهێنراون و دەیان هەستیار بەو

زمانانه که مامۆستا گۆران شارەزیانە بە ماوەیەکی زۆر سازیان نەکردوون ؟!
ئەمە پرسیارەو مێژووی ویژەی زمانـە ئیسلامی‌یـەکانیش وەڵامی ئـەم پرسیارە بەوە دەداتەوە کە لێچواندنی باران بەگریانی هەورو دەنگی هەورە تریشقە بە ئاهوناڵەو ، تەشخیصی پاییز بە مرۆڤێکی ڕەنگ‌زەردو وێنـە هونەری‌یەکانی‌دیکە - دەربڕینی هاوبـەشن لـە نێوانی هـەستیارەکان‌داو ئەوەندە بەکارهێنراوون بوونە کلیشەی ساردو سڕو دوور لـە سۆزو هەڵچوونی ڕاستەقینە .

بەم جۆرە پەیڕەوپکەرەکانی ڕێبازی دەروونی لە ڕەخنەسازی‌دا لەسەر بڕیارەکەیان زیاتر سووردەبن‌و دووپاتی دەکەنەوە ، کە مامۆستا گۆران لە هەڵبەستی « هەوری پاییز »دا ، هەستیارێکی بابەتی‌و مەوزوعی‌یەو هەموو سەرکەوتنەکەی لە هۆنینەوەی هەڵبەستەکەی‌دا هەر ئەوەیە کە توانیویەتی وەکو وێنەگرێك تابلۆیێکی فوتوگرافی دەربارەی بارانی پاییز دروست بکات‌و بەس .

لەدوا شی‌کردنەوەو هەڵسەنگاندنی هۆنراوەکەی مامۆستا گۆران (هەوری پاییز) ، بابێینە سەر هۆنراوەکەی پیرەمێرد « کوردیی ڕەوان » بەپێی ڕێبازی دەروونی شی بکەینەوەو هەڵی‌بسەنگێنن . با جارێ دەقی هۆنراوەکە بخەینە بەرچاوی خوێندەواران :

بەیانی بوو ، لە خەو هەستام کە ڕوانیم بەفرە باریوە
سلێمانی ئەڵێی بەڵقیسە ، تارای زیوی پۆشیوە
دەمێکە چاوەڕێی بەفرێکی وابووم ، مژدەبێ باری
سەرم بەفرە ، کە چی هێشتا شەڕە تۆپەڵمە بۆ یاری
لەبیرمە شێرەبەفرینەم دەکرد سواری دەبووم بێ‌زین
نسێ‌بوو ، جێگەکەی دەی‌بەست ، دەما تاکو دەمی هاوین

به بەرگی سپیەوە چەند شۆخە شاخی گوێژە بی‌بینە
لە رەنگی ئاسمان دڵبەرترە ، ئەم سپیە ئەو شینە
ئەڵێن : بەرگی فریشتەی ئاسمان دڵبەرترە ، ئەم سپیە ئەو شینە
ئەڵێن : بەرگی فریشتەی ئاسمانیش سپیە ، وەك بەفرە
فریشتەی ئێمە باڵایە ، بەڵام چی بکەین لەگەڵ تەفرە
هەموو پێچە کڵۆی بەفرێك فریشتەی خوای لەگەڵدایە
فریشتە کەوتە ناومان ، بۆیە وا ئاشوب‌و هەڵلایە
ئەوا سامالی کردو ڕۆژ هەلات ، کەوتە گلەزەردە
بەسەر ئەو بەفرەدا تیشکی هەتاو ، ئەلماسی خواکردە
بەسەر گۆنای سپی‌دا خشلی زێڕینە بریسکە دێ
پەری سەرکێوی قافیش هێندە پرچی زەردی خۆی لی‌دێ
لەسەر سەربان بەفر توێژالی ، وێنەی چوڕی شیرە
قەتارەی سەر لق‌وپۆپی درەختیش سپیە دڵگیرە
چلوورەی گوێسەوانە ، پلپلەی زیوی کچە کوردە
سەهۆڵ ئاوێنەیە ، ئەم پلپلەو ئاوێنەیە وردە
کە پیرێژن سەرو پۆیلەی بە شینی چلە تێك‌ئالا
بەهار دێت ، داری پیر دەژێتەوە ، دێتە قەدوبالا

(دیوانی مێرد)

پەیڕەویکەرەکانی « رێبازی دەروونی » لە رەخنەسازی‌دا لەســەر هەمان شێوە دەکەونە شی‌کردنەوەی هۆنراوەکەی پیرەمێرد ، کە هۆنراوەکەی مامۆستا گۆرانیان پێ‌شی‌کردەوە • وە پشـت بـە تێ‌بینی بـەراوردکاری دەڵێن : (پیرەمێرد) بـە پێچەوانـەی (گۆران)ەوە زووربـەی وشـەو وێنەهونەری‌یەکانی ئەزی‌و کەسین ؛ بەلگەشیان لەم ڕووەوە ئـەوەیـە ،

مامۆستا پیرەمێرد هەرچەند بابەتی هەڵبەستەکەی وەکو بابەتی هۆنراوەکەی مامۆستا گۆران موزوعی‌یە ، بەڵام لە هەمان کاتدا ، ئەم بابەتە موزوعی‌یە بە رەنگو بۆنو بەرامەتی دروونی تایبەتی خۆی سازکردووەو لە ڕوانگەی هەستو نەستی کەسی خۆیەوە ، ئەو بەیانی‌یە تەماشای بەفربارینەکەی سلێمانی کردووە •

ئاکامی چۆنێتی ئەم تەماشاکردنو ئەو سازدانە لە وشە کەسی‌یەکانی زمانی هەڵبەستەکەدا بە ڕوونی خۆی دەنوێنێ ، بۆیە لەنیوە دێڕی یەکەمی هەڵبەستەکە بە دوو ڕاناوی لکاوی کەسی وەسفی باری تایبەتی خۆی کردووەو وتویەتی : (لە خەو هەستام ، ڕوانیم) • ئەمجا بە قووڵی خۆشەویستی تایبەتی خۆی لە عاستی (بەفربارین) خستۆتە روو و بە دەربڕینی (دەمێکە چاوەڕێیی بەفرێکی وابووم) ئەم ڕاستی‌یەی چەسپاندووە ، سەرەڕای ئەمەش تاسەو ئارەزووی دەروونی وەکو مزگێنی‌یەك بە ڕستەی (مژدەبێت) جاڕ داوەو دەستی‌کردووە بە پیاهەڵدانی خۆیو پیری تەمەنی باس‌کردووە •
دوابەدوای ئەمەش دەست بە گێڕانەوەی یادگارە کۆنەکانی کردووە •

لەبیرمە شێرە بەفرینەم ئەکرد ، سواری ئەبووم بێ‌زین
نسێ بوو جێگەکەی ئەیبەست ، دەما تاکو دەمی هاوین

ئەم بەڵگانە ـ بێ‌گومان ـ ڕاستی‌یەك دەسەلمێنێ ، کەدەڵێ : ئەم هەڵبەستەی پیرەمێرد لە وەسفی بەفربارینێك لە شاری سلێمانی دەنگی دەروونی خاوەنەکەیەتیو ئاوێنەیێکی بێ‌گەردی هەستو نەستی بە ئەندێشەو سۆزو هەڵچوونی هونەرەکەی سازکراوەو باشترین نموونەیە بە دەست پەیڕەویکەرەکانی ڕێبازی دەروونی لە رەخنەسازی‌دا بۆ چەسپاندنی وەڵامی هەموو پرسیارەکانیان دەربارەی پەیوەندی نەمری ئێوانی هەڵبەستو دەروونی مرۆڤ ••

باسی چوارەم

ڕێبازی هەمەڕەنگە

لە مێژووی رەخنەسازی‌دا ، ڕاستی‌یەکی سەرەکی دەربارەی ئامانجی ڕاستەقینەی رەخنەسازی لێهاتوو چەسپێنراوە ، کە دەڵێ : رەخنەساز لە هەموو تەقەلایەکی‌دا دەیەوێ بگاتە نموونەی هەرە بەرزو تەواوی وێژە ، بۆیە لە جێبەجی‌کردنی ئەرکی سەرشانی‌دا ، کەم‌وکوڕی بەرهەمە وێژەیی‌یەکان دەرناخات‌و بەس ، بەڵکو کەم‌وکووڕی‌یەکانی ڕێبازە رەخنە سازی‌یەکان دەخاتەڕوو ، واتە : رەخنەسازی لێهاتور رەخنە لە خۆیشی دەگرێت‌و چاوپۆشی لە هیچ ناتەواوی‌یەك ناکات .

ئەم ڕاستی‌یە سەرەکی‌یە بەتەواوی خۆی لەو تێبینی‌یە ، ناقایلانەدا دەنوێنێ کە رەخنەسازەکان ئاراستەی ڕێبازە رەخنەسازی‌یەکانی خۆیان دەکەن ..

بۆ نموونە : ڕێبازی دەروونی لە رەخنەسازی‌دا هەرچەندە ڕێبازێکی فراوان‌و چەسپێنراوەو پەیرەویکەرەکانی بەرگری لێدەکەن‌و لە دەوری خڕدەبنەوە . زۆر رەخنەساز هەیە ئەو ڕێبازە دەخەنەبەر نەشتەری رەخنەو دۆزینەوەی کەم‌وکووڕی‌یەکانی‌و سەرنج‌ڕادەکێشن بۆ ئەوەی ئەم ڕێبازە لە کەم‌وکووڕی‌یەوە دوور نی‌یەو کەلەبەری زۆری تێدایە .

لەم کەلەبەرانە دەست‌نیشان‌کردنی گرنگی زانستی دەروونە ، کە تا ئێستا زانستێکی پێ‌گەیشتووی سەرکەوتوو نی‌یەو لە توانای گەیشتن بە ناخی دروونی مرۆڤ بێ‌بەشە ! چونکە دەروونی ئادەمیزاد هێزێکی پەنهانی بێ‌سنوورەو شوێنەوارێکی ماددی نی‌یەو ، زانستی دەروون کە

لەم هێزە پەنهانی‌یە دەکۆڵیتەوە بە هیچ ڕەنگێ لە ڕووی ئەنجامەکانی‌یەوە ئاگاتە پلەی ئەو زانستە تاقی‌کراوانە کە لە ماددە دەدوێن[1] •

سازکردنی ئەم رەخنەیە دەرحەق بە ڕێبازی دەروونی نابێت ئەوە بگەیەنێ ، کە ئەم ڕێبازە لە سوود بێ‌بەری‌یە ، بەڵکو دەبێت ڕاستی‌یەکی دیکە هەڵبهێنجێنێ ، کە دەڵێ :

ڕێبازە رەخنەسازی‌یەکان هەموویان بە کەڵك دێن ئەگەر هاتوو ئامانجیان ڕابەری وێژەران بوو ، بەڵام ئەگەر هاتوو بە جۆرێکی بیردۆزەیی‌و فەلسەفی پەیڕەوی‌کران ، دەبن بە کۆت‌و زنجیرو ئەوپەڕی زیان بــــە وێژەو وێژەر دەگەیەنن ••

سەرئەنجام نابێت ئەم ڕێبازانە هەموویان فەرامۆش بکەین ، هەروەها ناشێ پەیڕەوی تاقە ڕێبازێکیان بکەین ، بەڵکو دەبێت لە هەر ڕێبازێك چەمکێکی وەربگرین‌و لایەنە ئیجابی‌یەکەی بخەملێنین‌و ڕێبازێکی هەمەڕەنگە لە رەخنەسازی‌دا پێك‌بهێنین ، کە بناغەکانی ئەمانەی خوارەوەن[2] :

یەکەم ـ بەرهەمی وێژەیی نابێت وەکو ئاکامێکی سروشتی گشتی‌و ژینگەی ماددی لە قەڵەم بدرێ ؛ هەروەها نابێت وەکو ئاوێنەیێکی میکانیکی سەردەمەکەی تەماشا بکرێ ، چونکە وێژەری ڕاستەنی کە داهێنەری بەرهەمی وێژەیی‌یە دەشێ دەنگێکی نەمرو هەڵکەوتوو بێت ، کە هێزی خوڵقاندنی سروشت‌و ژینگەو سەردەمێکی تازەی پێ‌سپێرابێت •

---

(١) النقد الادبی ل ١٧٩

(٢) النقد الادبی ل ٢٢٠

دووم – ناشێت وێژه بەو جۆره سەیر بکرێ کە بەری درەختی دەروونێکەو سەرەنجامی هۆیێکی هەستپێکراو و سنوورکێشراوه .

سێیەم – نابێت قاڵبێکی ئاسنینی تەنگەبەر بە هۆی دەستوورەکانی زمانو ڕێزمانو ڕەوانبێژی بۆ وێژه دابتاشرێو سازبکرێ ، بەڵکو دەبێت بەرهەمی وێژەیی ، وەکو ڕاستی‌یەکی داهێنراو شی‌بکرێتەوەو تایبەتی‌یەکانی بخرێنەڕوو .

ئەوجا لەبەر تیشکی ئەم ڕاستی‌یەدا ، بنواشەی رابەری بۆ وێژەره تازه پێ گەیشتووەکان دەست‌نیشان بکرێ ..

چوارەم – پێویستە لە هەموو لاکانی بەرهەمی وێژەیی بکۆڵرێتەوەو باسی وێژەرو شروشتو ژینگەو مێژوو بکرێت .

پێنجەم – نابێت تایبەتی‌یە جوانی‌یەکانی بەرهەمی وێژەیی فەرامۆش بکرێت . لەهەمان کاتدا ، پێی ناوێت رەخنەساز خۆی نقوم بکاتە ناو بابەتە دەروونی‌یەکانو مێژوویی‌یەکانو زانستی‌یەکان . بەڵکو پێویستە وا لە خوێندەوار بکات کە لە خاکوبا (جەوی) وێژەردا بژیو ، تا ڕادەیەك سەرنج لە وێژه وەکو بەرهەمێکی سروشتو کۆمەڵو وەچەو سەردەم بدات .

باسی پێنجەم

ڕێچکە مێژوویی‌یەکانی رەخنەسازی

رەخنەسازی وەکو بەرهەمێکی هونەریو زانستیی جیهانی کە بە چەند قۆناغێکدا تێپەریوەو بەکارتێکردنی چەند هۆیێکی ڕۆشنبیریو ئابووریو ڕامیاری پەرەی‌سەندووەو ، سەردەم بە سەردەم گۆڕاوه ، – بێ گومان – سەرچاوه سەرەکی‌یەکانی لە چەند ڕێچکەیەکی مێژوویی‌یەوه هەڵقوڵاونو ڕێگەی ژیانیان گرتۆتەبەر .

مێژوونووسە کانی رەخنەسازی بۆ دەستنیشان کردنی ئەو ڕێچکەمێژوویی‌یانە تێبینییان کردووە کە هەرچەندە لەسەر ئەم زەوی‌یە لە دێرترین زەمانەوە دەیان شارستانێتی بنیات نراون ، وەکو شارستانێتی مبدی‌و سۆمەری‌و بابلی‌و ئاشوری‌و میسری‌و هیندی‌و یۆنانی‌و رۆمانی‌و عەرەبی‌و .. هەریەکێك لەم شارستانێتیانە لە سەردەمی خۆی‌دا جیهانی ئادەمیزادیان بە ڕووناکی وێژەو زانیاری‌و ژیاری رووناك کردۆتەوە ، بەڵام ناتوانین بۆ هەر یەکێك لەم شارستانێتیانە ڕێچکەیەکی مێژوویی رەخنەسازیی جیاواز دەستنیشان بکەین‌و وەکو سەرەتایەك بۆ ئەلقەکانی زنجیرەی ژیانی رەخنەسازی پەنجەی بۆ درێژ بکەین ..

مێژوونووسەکانی رەخنەسازی بۆ دەستنیشان کردنی ڕێچکە مێژوویی‌یەکانی رەخنەسازی سێ پێوەری ئایدولوجی‌و هونەری‌و سەرچاوەیی ئەچەسپێنن :

پێوەری یەکەم :

ئەو شارستانێتی‌یە دێرینە دەبێت خاوەن فەلسەفەو بیروباوەڕی تایبەتی‌و هەمیشە کارتێکەر بێت لەجیهان‌دا .

پێوەری دووەم :

ئەو فەلسەفەو بیروباوەڕە پێویستە بە هونەری جۆربەجۆر دەربڕابێت‌و بەرهەمەکانی ئەم دەربڕینە وەکو ساماتێکی نەتەوایەتی تۆمار کرابێت‌و بۆمان بەجێ مابێت‌و بەبێ دەسکاری‌و گۆڕانکاری (ئاڵوگۆڕکردن گەیشتبێتە دەستمان .

پێوەری سێیەم :

بوونی گەنجینەیەك لە وتارو لێدوان‌و کتێبی رەخنەسازی بە زمانی نەتەوەی خاوەنی شارستانێتی‌یە دێرینە کە بەو فەلسەفەو بیروباوەڕە ڕەنگ کرابێت‌و لەو هونەرە جۆر بە جۆرانەی کۆڵیبێتەوە .

مێژوونووسەکانی ڕەخنەسازی لەبەر تیشکی ئەم سێ پێوەرەدا ، تەنیا دوو ڕێچکەی مێژووی ڕەخنەسازی دێرینیان دەستنیشان کردووەو بە بناغەو ڕەگ‌و ڕیشەی هەموو ڕەخنەسازی‌یەکی ئەمسەردەمەیان لــە قەڵەم داون :

یەکەمیان – ڕێچکەی ڕەخنەسازی یۆنانی‌و ڕۆمانی‌یە .
دووەمیان – ڕێچکەی ڕەخنەسازی عەرەبی دێرینە .

مێژوونووسەکانی ڕەخنەسازی بڕیاری بوونی ئەو دوو ڕێچکــــە مێژوویی‌یانەی ڕەخنەسازی بەوە شی دەکەنەوە ، کە هەر یەکێ لە نەتەوەی یۆنان‌و عەرەب لە کۆنترین سەردەمەوە خاوەن شارستانێتی‌یێکی دێرینە . ئەم شارستانێتی‌یە لەلای یۆنانی‌یەکان لە ڕووی ڕۆشنبیری‌و ئایدولوجی‌یەوە لەسەر فەلسەفەی میتافیزیکی‌و میزیکی دامــەزراوەو بیروڕاکانی (عالم المثل) هەتا ئەم ڕۆژگارە ، شوێنەواری تایبەتی خۆیان هەیە . هەروەها بیروباوەڕی « ئــەرستۆ » لە کێشــە فیزیقی‌یــەکان‌و بابــەتــە ڕامیاری‌و ڕەوشتی‌یەکادا هەمیشە زیندوون .

لەلای نەتەوەی عەرب ئەم شارستانێتی‌یــە لــەژێر سێبــەری ئایینی ئیسلامدا گەشاوەتەوەو بە هۆی قورئانی پیرۆزو فەرمودەکانی پێغەمبەر ، کەسایەتی‌یەکی تایبەتی بۆ خۆی پەیداکردووەو هەنگاو بەهەنگاو لەســەر دەستی زاناکانی زانستی ئاخاوتن‌و فــەیلەسوفــە ئیسلامی‌یەکان پــەرەی سەندووەو بووە بە سەرچاوەیێکی گەشاو بۆ دەیان نەتەوەی موسڵمان هەتا ئــــەمرۆ .

هەروەها بە زمانی یۆنانی‌و بە زمانی عەرەبی لە کۆنترین سەردەمەوە سەدان بەرهەمی وێژەیی تۆمارکراون‌و بــەم دوو زمانــە جیاوازە وتارو لێدوان‌و کتێبی ڕەخنــەسازی دێرین نووسراونەتــەوەو گــەیشتونەتــە دەستــــمان .

ئەم بڕیارەی مێژوونووسەکانی ڕەخنەسازی لە دەستنیشان کردنی دوو ڕێچکەی مێژوویی بۆ رەخنەسازی جیهانی ، نابێت بوونی چەشنە پەیوەندییەك لە نێوانی شارستانێتی یۆنانیو عەرەبیو نەتەوە دێرینەکانی دیکە فەرامۆش بکات • چونکە لە نووسینەوەی مێژووی شارستانێتی یۆنانی سوودی لە شارستانێتی هیندیو میسری سۆمەریو بابلیو شارستانێتییەکانیتر وەرگرتووە : بە دەیان زانای موسلمان لە کوردو فارسیو تورکو هێندی لە بنیاتنانی شارستانێتی عەرەبیدا ، چالاکانە بەشدارییان کردووە •

ئەم ڕاستییە لە هۆنینەوەو ڕێکخستنو ئەلقەکانی چیرۆکی ڕەخنەسازی ئەم سەردەمەدا ، وامان لێدەکات ، کە هەر دەبێت بۆ تۆژینەوەو ساغکردنەوەی رەخنەسازی هەموو نەتەوەیێکی ئەم ڕۆژگارە هەنگاو لەگەڵ ئەو دوو ڕێچکە مێژووییانەی رەخنەسازی بڕۆینو لەبەر تیشکیاندا ، ڕەنگو بۆنو بەرامەکی ڕەخنەسازی ئەم نەتەوانە یەکلا بکەینەوە •

ئەگەر لێرەدا بپرسین بۆچی هەر دەبێت خۆمان بەو دوو ڕێچکە مێژووییانەی رەخنەسازییەوە ببەستینەوە ؟

ڕاستییەکانی مێژووی ڕۆشنبیریو شارستانێتی - بە سەرسووڕمانێکەوە - وەڵامی ئەو پرسیارەمان دەدەنەوەو دەڵێن : رەخنەسازی نەتەوەکانی ئەورووپا - بۆ نموونە - لە بووژانەوەی رەخنەسازی یۆنانییەوە سەریهەڵنەداوەو رەخنەسازە بەناوبانگەکانی ئەم نەتەوانە وەکو : « شاتۆبریان » و « مدامدیسایل » لە سەرەتاوە سوودیان لە کتێبی (بیوتیکا) (ریوتیکەی) ئەرستۆ وەرگرتووە •

ئاخۆ ئەو رەخنەسازە کوردانە ، کە لە کۆنەوە لەگەڵ زانستی ڕەوانبێژیدا خەریکن‌و هەندێکیان هەتا ئێستا بە ڕێگایێکی ڕاستەوخۆ ، یان ناڕاستەوخۆ - کەڵکیان لە سامانی ڕەخنەسازیی عەرەبی دێرین وەرنەگرتووە ؟!

ئەم وەڵامدانەوەیەی ڕاستییەکانی شارستانێتی‌و رۆشنبیری ، ڕەنگە سەرئەنجامێکی بیردۆزەیی بێت‌و هەتا ئێستا هەندێك لە مێژوونووسەکانی ڕەخنەسازی پێی قایل نەبووبن‌و جێگای مشتومڕیان بووبێت .. بۆیە ئێمە هەروەکو لەمەوبەر بەڵێنمان ـ دا ، لەگەڵ شیکردنەوەی بەرهەمەکانی ئەو دوو ڕێچکە مێژوویی‌یانەی رەخنەسازی‌و لق‌وپۆپەکانیان دەڕۆین ، هەتاکو دەگەینە دەرەختی ڕەخنەسازیی نەتەوایەتیمان لەژێر سێبەریدا بەرهەمی ڕەخنەسازە کوردەکانمان شی‌دەکەینەوە .

* * *

بەشی شەشەم

باسی یەکەم

میللەتی یۆنان(١)

لەو دوو ڕێچکە مێژوویی‌یانەی ڕەخنەسازی کە لەمەوبەر دەست‌نیشانمان‌کردن ، ڕێچکەی مێژوویی ڕەخنەسازی یۆنانی کۆنترینیانە ، بۆیە لەپێشەوە لەم ڕێچکەیە دەکۆڵینەوەو بەکورتی باسی دەرفەتی پێك‌هێنان‌و لەدایك‌بوونی دەکەین ..

پرسیاری سەرەکی لە لێکوڵینەوەکەماندا - بێ‌گومان - دەبێت دەربارەی نیشتمان‌و میللەتی یۆنان بێت .

نیشتیمانی یۆنانی ئەو پارچە زەوی‌یەیە کە لە سێ نیوچە دوورگە پێك‌هاتووە لە کەرتەی ئەوروپادا .

دانیشتوانی ئەم نیشتمانە یۆنانین‌و لە چەند خێڵ‌و تیرەی جیاواز لــە ڕووی نەریت‌و فەرمانڕەوایی‌و کەلەپووری ئایینی‌یەوە پێك‌هاتووە •

ئەم خێڵ‌و تیرانە بەگشتی بەسەر دوو کۆمەڵـەدا دابـەش دەکرێن :

یـەکەم ـ کۆمەڵی خێڵ‌و تیرە (دۆریەکان)ە (Doriens) کە لە ناوچەی لاکونیادا (Laconic) جێ‌نشین‌بووبوون‌و بە نـاوی پایتەختی ناوچەکەیانەوە (ئیسپرطە) ، لە مێژوودا ناوبانگیان دەرکردووەو پێیان گوتراوە (ئەسپارتی‌یەکان) •

دووەم ـ کۆمەڵی خێڵ‌و تیرە (ئەکتی‌یەکان)ە Athenes کە لەناوچەی (ئەتیکا)دا Attigue جێگیربووبوون‌و بە ناوی پایتەختی ئەم ناوچەیەوە کە (ئەثینا)یە Acteens ناودەبرێن‌و بە ناوی (ئەثینی‌یەکان) لە (ئەسپرتی‌یەکان) جیادەکرێنەوە[1] •

باســی دووەم :

شـارسـتانیتی یـۆنانی

لـە مێژووی شارسـتانیتی‌و ژیاریی جیهانی‌دا سـاغ‌بۆتـەوە ، کــە شارستانیتی یۆنانی شاسواری هەموو شارستانیتی‌یە کۆنەکانی ئەم سەر زەوی‌یەیە ، جا بۆیــە مێژوونووسـەکانی شارسـتانیتی جیهانی شـەیدای دۆزینەوەی هۆی سـەرەکی ئەم بارەبوون‌و لە مێژەوە هەتا ئێستا هـەوڵ‌و تەقەلایان داوە بۆ ڕاڤەکردنی ئەم دیاردە ئادەمیزادی‌یانەو پرسـیویانە : ئایا ئەم شارستانی‌یـە ئەمرە بێ‌هاوتایـە بـەرهـەمی ئاووهـەوای مام‌ناوەندی ناوچــەی نیشتمانی یۆنانی‌یەکانــە ؟ یاخوت ســەرئەنجامی سروشتی ئـەم

---

(١) الادب اليونانى القديم ل ٧

نیشتمانەیە کە وەکو پردێکە لەنێوانی وشکانی ئەورووپاو وشکانی ئاسیاو لە چیاو دەشتی ڕەنگاوڕەنگ‌و بەپیت پێک‌هاتووە ؟!

هەندێك لە مێژوونووسەکانی شارستانێتی جیهانی ئەم دوو پرسیارە بەرپا دەکەن .. چونکە دەڵێن : میللەتی یۆنان لەم سەردەمەی ئیستامانـدا وەکو یۆنانی‌یە دێرینەکان لە هەمان نیشتماندا دەژین‌و لە باوەشی هەمـان ئاووهەوادا بە خۆشی گوزەران دەکـەن ، کەچـی وەکـو باوباپیرەکانیـان دەورێکی گرنگ لە شارستانێتی هاوچەرخدا ناگێڕن ..

سەرئەنجام ئەم مێژوونووسانە پەنجە بۆ ڕەگ‌وڕیشەی هەرە دێرینی شارستانێتی یۆنانی درێژدەکەن‌و پشت دەبەستنە شوێنەوارە دۆزراوەکان‌و دەڵێن : لە ناوچەی (لاکونیا) و (ئەتیکا)دا لەگەڵ بـەرەبەیانی مێژووی پێش کەوتنی ئادەمیزاددا شارستانێتی پێشکـەوتوو بنیات‌نراوە ، وەکـو شارستانێتی (مینیسی‌یەکان)لە هەزاری چوارەمی پێش زایینەوە ،هەتاوەکو هەزاری دووەی پێش زایین ، هەروەها شارستانێتی « مینیسی‌یەکان »(١) کە لە سالی هەزارو پێنج سەدەوە هەتـا سـالی هـەزاری پێش زایینـی (١٥٠٠ ـ ١٠٠٠) رووناکی‌یەکەی هەموو ولاتی یۆنانی گرتەبەر .

مشتومڕی توێـژەرو مێـژووسـەکـانی شارستانێتـی جیهـانی لـە هەڵبژاردنی هۆی سەرەکیی خولقێنەری شارستانێتی یۆنـانـدا چەنـد توندوتیژ بێت ناتوانێ یەکانگیربێت ، بەلام هەمیشە لە دەست نیشان کردنی مەزنی‌و گرنگی ئەو شارستانێتی‌یە بەرەنگاری هیچ جیاوازی‌یەك نابێت ، چونکە ئەو توێژەرو مێژوونووسانە لە ڕاستی‌یەکدا بەکدەگرنەوە ، کـە دەڵێن :

---

(١) مدخل الى تاريخ الاغريق وأدبهم وآثارهم ل ٨

له تەءریخی هەزارو سەدی پێش زایینەوە لە ژیانی خێلایەتی یۆنانیدا دوو ڕووداوی گرنگ هاتنەکایەوە :

یەکەم - پەیدابوونی شارو ژیانی شارستانێتیو جێلەقکردن بە ڕژێمی خێلایەتیو زاڵبوون بەسەر ژیانی لادێی ساکارو کۆمەڵگای لەیەکتر پچڕاودا •

دووەم - لەناوچوونی ڕژێمی شایەتیو پەیدابوونی ڕژێمی ئەرستوکراتی ، کە بەرە بەرە لەناوچوو ، لە جێگایدا ، ڕژێمی کۆماری بنیاتنرا •

ئاکامی شارستانێتی یۆنانی بە هەموو دیاردەو دەرفەتەکانیەوە پێشکەوتنو داهێنانی هونەرێکی بێهاوتابوو ، کە هەر لە سەرەتای پەیدابوونیەوە جۆربەجۆر و هەمەڕەنگبوو ، بەرهەمەکانی ئەم هونەرە لە داتاشینی پەیکەرو وێنەکێشانو ڕازانەوەی شارو بنیات نانی کۆشکو تەلارو شانۆ ، پێکهاتووە ئەوجا داهێنانی فۆلکلۆری جۆربە جۆر لە مۆسیقاو هەڵپەڕکێو خولقاندنی شانۆگەریو پێشکەوتن لە تەکنیکی دەرهێنان ، دوابەدوای ئەمانەش بڕینی قۆناغێکی فراوان لە وێژەی بەرزکەئاوێنەی لوتکەی هۆشمەندیو سۆزو هەڵچوونە •

باسی سێیەم

وێژەی یۆنانی

ڕەخنەسازیو وێژە لەیەکتر جودا ناکرێنەوەو هەمیشە پێکەوە دەژین، بۆیە دەبێت بەر لەوەی لە ڕەخنەسازیی یۆنانی بکۆڵینەوە ، سەرنجێك لە وێژەی ئەم نەتەوەیە بدەین •

وێژەی یۆنانی بەسەر ئەم سەردەمانەی خوارەوەدا دابەش دەکرێ :

یەکەم ـ سەردەمی دێرین :

یاخوت سەردەمی (پێش لاتیکی)[1] • تەمەنی ئەم سەردەمە نزیکەی پێنج سەدە دەبێت •• لە سالی هەزاری پێش زایینەوە ، هەتاوەکو سالی پێنج سەدی پێش زایین •

لەم سەردەمەدا زووربەی چەشنەکانی هۆنراوە لەدایك‌بوونو خەملاوون •• وەکو هۆنراوەی ئەلیجیو ئەیامبیو هۆنراوەی گۆرانی •

هەروەها لەم سەردەمەدا سەرەتای پەخشانی یۆنانی کەوتە ڕوو و وردەوردە هەنگاوی نا ••

دووەم ـ سەردەمی لاتیکی :

یاخود ئەتینی • ئەم سەردەمە لە سالی پێنج سەدی پێش زایینەوە ، هەتاکو سالی سێ سەدو بیستی پێش زایینی خەیاند •• بەدرێژایی سالەکانی ئەم سەردەمە شانۆگەریی یۆنانی بە هەردوو چەشنەکەیەوە ، واتە : شانۆگەری (تراجیدی) و شانۆگەری (کۆمیدی) وردەوردە خۆی چەسپاند •• هەتا گەیشتە لوتکەی پەرەسەندنو خەملاندن •

— پەخشانی مێژوویی

— پەخشانی دواندەری

— پەخشانی دەمەتەقێو فەلسەفی • ڕێگای پێ‌گەیشتنو پێش - کەوتنی بڕی ••

---

(١) مدخل الى تاريخ الاغريق وأدبهم وآثارهم ل ١٠١

سێیەم ـ سەردەمی هێلین :

ئەم سەردەمەش بەسەر دوو قۆناغدا ، دابەش دەکرێت : قۆناغی ئەسکەندەر : لە ساڵی سێ سەدو بیستی پێش زایینەوە قۆناغی یۆنانیو رۆمانی : لە ساڵی سەدو چلو شەشی پێش زایینەوە ـ کە ساڵی هێرش بردنی رۆمانیەکانە بۆ سەر یۆنانیەکان ـ دەست پێ‌دەکاتو لە ساڵی پێنج سەدو شەستو پێنجی زایینی ـ کە ساڵی مردنی ئیمپراتۆر « جوستنیان »ە ـ کۆتایی دێت •

باسی چوارەم

سەرەتای رەخنەسازیی یۆنانی

ئەگەر بمانەوێ سەرەتایێکی زانستی بۆ رەخنەسازیی یۆنانی دەست‌نیشان بکەین ، دەبێت ئەم سەرەتایە لە جەژنەکانی شانۆدا بەدەست بهێنین ••

ئەوەی لە مێژووی شارستانیتی یۆناندا ساغ‌کراوەتەوە : یۆنانیەکان لە کاتی پەرستنی (دایونیوس) جەژنیان بۆ « شانۆ » دەگێڕاو ئاهەنگی نواندنیان رێك‌دەخست •• لەم جەژنانە دوو جەژنی سەرەکی ناوبانگیان دەرکردووە :

یەکەمیان ـ جەژنی « لینیا »یە ، کە لە کۆتایی مانگی کانونی دووەمدا دەکرا ••

دووەمیان ـ جەژنی « دایونیسیا »یە ، کە لە کۆتایی مانگی ئازاردا ئاهەنگەکانی ساز دەکران •

شانۆگەریەکانی ئەم دوو جەژنە لەسەر شانۆی (دایونیوس)ی مەزندا ، کە خوای شانۆگەریە دەنوێنران ••

جەژنی « لینا » بەتایبەتی بۆ شانۆگەریی کۆمیدیا ، واتە ، شانۆگەری گاڵتەوگەپو رەخنەی کۆمەڵایەتیو رامیاری تەرخان دەکرا .

بەڵام جەژنی « دایونیسیا »ی مەزن هەر بۆ شانۆگەری « تراجیدیا » واتە : شانۆگەری کوێرەوەری دادەنرا ... هەستیاری خاوەن شانۆگەری کومیدی ، یا تراجیدی ئەگەر بیویستایە بەشداری ئاهەنگـــە شانۆگەرییەکانی ئەو دوو جەژنە بکات ، بەر لە هەموو شتێ دەبوو داخوازییەك پێشکەش بە (ئەرخونی پسپۆڕ)[1] بکات ، کە چاودێری ئاهەنگەکانو نوێنەری میری بوو ..

ئەرخونی پسپۆر پاش یەکالاکردنەوەی ئەو داخوازییەو قایل بوون بە ناوەڕۆکی شانۆگەری ئەو هەستیارە بڕیاری ئامادەکردنی هەمـوو شتێکی بۆ نواندنی شانۆگەرییەکەدەدا ..

بەم جۆرە ئەم هەستیارە لەگەڵ هەستیارەکانیدیکە بەشداری تراتێنی دەکـرد ..

بۆ هەڵبژاردنی هەستیاری سەرکەوتوو ، لیژنەیەك (کۆمیتەیەك) لە دەبەرەڤان (حەکەم) پێكدەهێنرا ، هەر یەکێك لەم بەرەڤانانە نـوێنەری خێڵێـك دەبـوو .

سەرکەوتنی هەستیارێك لە هەستیارە بەشداریکەرەکانی ئەو تراتینە بەپێنج دەنگ دەبوو ، کە لـە ڕێگای « تیروپشـک »ەوە واتە ! قورعەوە جیادەکرانـەوە .

بڕیاردانی بەشداریکردنی هەستیارێك لە تراتێندا لەلایەن ئەرخونی پسپۆڕەوەو هەڵبژاردنی شانۆگەرییە سەرکەوتووەکەیەوەو پێنج دەنگ لە دەنگەکانی کۆمیتەی بڕیاردەرە .

---

(١) مدخل الی تاریخ الاغریق وادبهم ل ٩٧ ـ ٩٨

بێ گومان ئەم کارە جۆرێکە لە ڕەخنەسازی ، چونکە لە ئەنجام‌دانیدا ، هەر دەبوو ئەرخونی پسپۆڕو ئەندامانی کۆمیتەکە شانۆگەرییەکان شی بکەنەوەو هەڵی‌بسەنگێنن‌و لایەنەکانی شانۆگەرییە سەرکەوتووەکە بخەنەڕوو ، ئەوجا لەتەك شانۆگەرییە سەرنەکەوتووەکان‌دا بەراوردی بکەن

chalakmuhamad@gmail.com

مێژوونووسەکانی ڕەخنەسازی یۆنانی لەو باوەڕەدان ، کە ئەم کارە ڕەخنەسازییە ، تا ڕادەیێکی زۆر هونەری نەبوو ، بەلکو کارێکی ڕامیاری‌و کۆمەلایەتی بوو ؛ چونکە بە چاوەدێری میری دەکراو ئەوانەی بەشداری‌یان تێدا دەکرد پسپۆڕو هونەرمەندو هەستیار نەبوون - بەلکو فەرمانبەرو نوێنەری خێلەکان بوون ..

ئەم بیروباوەڕە - بێ گومان - شتێکی ڕاستەو جێگای مشتومڕ نی‌یە ، بەلام لە هەمان کات‌دا ، نابێت ئەوە لەیاد بکەین کە ئەو کارە ڕەخنەسازییە بە جۆرێکی ڕێك‌وپێك‌و لەسەر شێوازێکی کۆمەلی ئەنجام دەدراو مەبەستە سەرەکی‌یەکەی هاندانی هەستیاران بوو ، بۆ خزمەت‌کردنی جەماوەرو ڕابەری‌کردنیان بۆ پەیامداری . ئەم تایبەتیانەش بە لای ئێمەوە هەر لە سەرەتاوە ڕەوشتی ئایدولوجی ڕەخنەسازیی یۆنانی نواندووەو ڕێگای پەرەسەندنی لەم ڕووەوە بنیات ناو کەرەسەیەکی ڕەخنەسازی‌یانەی بۆ ئەفلاتون‌و ئەرستۆ ئامادەکرد ..

باسی پێنجەم :

ڕەخنەسازی یۆنانی پێش پەیدابوونی بیروڕا ڕەخنەسازی یەکانی ئیفلاتون :

هەروەکو لەمەودا تێبینی دەکەین بیروڕا ڕەخنەسازی یەکانی ئیفلاتون دەربارەی هونەر بەگشتی و هۆنراوە بەتایبەتی تا بڵێیت سەلبی و دژوارن •

جا بۆ ئەوەی لە هۆکانی ئەم هەڵوێستەی ئیفلاتون بگەین و سەرچاوەی ڕەخنەسازی یەکانی دەستنیشان بکەین ، دەبێت بەکورتی دوو کێشەی « ئایدولوجی و بیروباوەڕی » کە پەیوەندی یان بە هۆنراوەو ڕەخنەسازی یۆنانی یەوە هەیە ڕوون بکەینەوە :

کێشەی یەکەم :

چۆنێتی ڕەنگدانەوەی ئایین و خواناسین لەلای هەستیارە یۆنانی یە دێرینەکان :

ئەوەی لەم ڕووەوە ئاشکراو ڕوونە هەستیارە یۆنانی یە دێرینەکان ، دەورێکی گرنگیان لە ناساندنی خواکان لە بەرگری ئادەمیزاددا گێڕاوە •• هەروەها دەستێکی باڵایان هەبووە لە چەسپاندنی بیروباوەڕی ئایینی لای جەماوەران ، بە پێشکەش کردنی وێنەی ناهۆشمەندی لە مەسەلەی خواناسیندا •• بەتایبەتی هەستیارەکانی داستان ، واتە : « مەلحەم » ، هۆمیرۆس و هەستیارەکانی هۆنراوەی نەژادی ، واتە : « شیعری ئەفسانە » وەکو « هسیود » •• بۆیە فەیلەسوفە پێشەواکان وەکو (زینوفانس و سوکرات) بەرپەرچی ئەو هەستیارانەیان دایەوەو هەڵبەستەکانیات دایە بەر نەشتەری پووچ کردنەوەو چەسپاندنی ناهۆشمەندی و پڕوپوچی یان ••

کێشـەی دووەم :

زاڵبـوونی سـوفسـتاییـەکانە بەسـەر فێرگـەو کـۆڕە دواندەرییـەکـانـدا :

دوای زاڵبوونی یۆنانییەکان بەسەر فوسـەکانداو ڕزگار بوونی وڵاتەکەیان لە چنگی بێگانەکان دەرفەتی پێشکەوتنو پـەرەسـەندنیان هاتەکایەوە ، بۆیە لە سـەرانسـەری نیشتمانی یۆنانیدا بە دەیان زاناو هەستیارو هونەرمـەندو مێژووشوناسو تۆشـدارو وێنـەگرو پـەیکەرتاش هەڵکەوتن • دیموکراتیەت باڵی بەسەر هەموو شارەکاندا کێشاو دەمەتەقێو گفتوگۆ لە دادگاو یاریگاو مەیدانەکانی شاری ئـەثینادا بـەتوندو – تیژی دەربارەی بابەتە ئاینیو دادگەریو وێژەییەکان ، بەرپابوو ••

سەرئەنجام فێربوونی دواندەری (الخطابة)و ڕەوانبێژی (البلاغـة) بوو بە پێویستییەکی میللی •

ئا لەم دەرفەتەدا کۆمەڵێك لـە ڕۆشنبیران پەیدابوونو زیاتر کۆڕی مشتومڕیان خۆش کردو جڵەوی فێرکردنی ڕەوانبێژییان گرتە دەست • ئەم کۆمەڵەش بە ناز ناوی « سۆفستاییەکان » ناسرابوون •

هەروەکو زانروە سۆفستاییەکان لە فەلسەفەدا ، کەسایەتی ئادەمیزادیان دووپات کردۆتەوەو سەلماندوویانە ، کە ئازادی بیرکردنەوەو کردوەو لەم جیهانەدا بنچینەیێکی دانپیانراوەو ڕاستی گشتی نییەو ؛ تاقە بەرژەوەندیش هێنانەدی ئارەزووەکانی خاوەن بەرژەوەندە •

هەروەکو لە دەنگو باسی سۆفستاییەکانو مشتومڕی سوکراتو ئەفلاتون لەگەڵیاندا دەردەکەوێ •• ئەم کۆمەڵە دەستێکی باڵایان لـە ڕەخنەسازیدا هەبووە ، بە تایبەتی « بروتاغۆراسو هیباسو برودیکوس » کـە لـە زۆربـەی بابـەتـەکـانی دواندەریو زمانـەوانیو ڕەوانبێژیو ڕەخنەسازیدا کۆڵیویانەتەوە ••

دیاردەی یـەکـەم :

ئیکدانەوەی داسـتانو هۆنراوە ئایینی‌یـەکـان لـەسـەر بناغـەی رەمزو خوازەو وێنەی هونەری :

سۆفستایی‌یەکان لەم دیاردەیەدا بەبێ ئـەوەی سـەرنج لـە واتای فەرهەنگی وشەبدەنو پـەیڕەوی سروشتی زمانو یاسای هۆشـمـەندیو لوجیك لە گواستنەوەی دەربڕین لە واتایەکەوە بۆ واتایێکیتر بـدەن ، دەستیـان کـرد بە ڕاڤەکـردنو تأویلـی زمانـی داسـتـانو هەلبەستـە ئایینی‌یەکان ، ئەوجا بەبێ سنوورو بەبێ دەستوور بـە هەوەسی خۆیـان ؛ واتایان بەسەر ئەو زمانەدا سەپاند .. تا ڕادەیێکی وا ئیتر هیچ حەقیقیو ڕاستـەنی‌یان بـۆ زمانی یـۆنانی بـەجێ نـەهێشتو واتای نوێ‌یان بـۆ وشەکانی ئەم زمانە سازداو داتاشیو گەیشتنە بڕیارێك دەربارەی زمانی ئەم هۆنراوە ئایینی‌یانەو دووپاتیان کردەوە ، کە باس‌کردنی خواکان لـەو هۆنراوەدا وەکو ئادەمیزاد کارێکی رەمزیو خوازەیی‌یەو هەستیارەکانیش مەبەستیان واتای حەقیقیو ڕاستەوخۆی دەربڕینی وشەکانی زمـانی ئـەو هۆنراوانە نەبووە .

ئەم دیاردەیە لە رەخنەسازیی یۆنانی کە بەر لە دوو هەزارو چوار سەد ساڵ بۆمان ماوەتەوە لە سامانی رەخنەسازی زۆر نەتەوەی رۆژهەلاتو ڕۆژاوای دێرینو هاوسەردەمدا ڕەنگی داوەتەوە ، جا بۆ ئەوەی هەروەکو بەڵێنمان پێدان ئەلقەکانی مێـژووی رەخنەسـازیی کـۆنو هاوسـەردەم بهۆنینەوە ، سەرنج ڕادەکێشین بۆ ئەوەی کە تەنانەت چەند خوێندەوارێکی کورد ، ئا لەم ڕۆژانەدا بەبێ ئاگاداری لاسایی ئەو دیاردە سوفستایی‌یە لە ڕاڤەکردنو تەویلی وشەکانی هەندێ هەلبەستو دلداری کوردی دەکەنو بە زۆرەملێ واتای خوازەییو رەمزی بۆ ئەو وشانە دادەتاشن .

نموونەیەك بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم کارە ، با ئەم پارچەیە بێت لە ئۆپەرێتی «گوڵی خوێناوی» مامۆستا «گۆران»ی نەمر ، کە دەڵێ :

کـــوڕ :

بڕوانە ، شاییە ، چۆپیە ، لەو ماڵە
گوێبگرە ، زوڕنایە ، دەهۆڵە ، شمشاڵە

لەم پارچەیەدا زۆر ئاشکراو ڕوونە ، کە ئۆپەرێتی «گوڵی خوێناوی» هەڵبەستێکی دڵداریەو ڕووداوێکی خۆشەویستی سادەو ساکارو دڵگیر دەگێڕێتەوەو وێنەی کچێکی دڵبەر کە ناز بەسەر دڵدارەکەیدا دەکات ، دەنوێنێ ..

کەچی هەندێ خوێندەواری کورد سوورن لەسەر ئەوەی کە ئـــەم ئۆپەرێتە هەڵبەستێکی نیشتمانیو ئایدولوجی شۆڕشگێڕەو مەبەستـــی مامۆستا گۆران لە کچە دڵبەرەکە نیشتمانەو کوڕە جوێـارە ، دڵـداریش ڕەمزێکە بۆ میللـەتی تێکۆشـەرو شـۆڕشگێـڕ .. واتـای « گـوڵ » ئازادیەو « باخچەی پاشایش لەوبەر ئـاوە » ئیمپریالیـزمو دەرەبەگو کۆنەپەرستان دەخاتەڕوو .

ئەو خوێندەوارانە لـە تەئویلو راڤـەکردنی ئـەم وشـەو دەبڕینـانە ئۆپەرێتی گوڵی خوێناویدا ، هیچ بەڵگەو قەرینەیێکی زمانیو واتاییان بەدەستەوە نییە ، ئەوە نەبێت ، کە دەیانەوێ ئـەو چەشنـە دیاردەیـە لە ڕەخنەسازی کوردیدا دووپات بکەنەوەو بەبێ ئەوەی ئاگایان لەسەرچاوەی ئەم دیاردە ڕەخنەسازییە بێ ، لاسایی بکەنەوەو بەس .

دیاردەی دووەم :

یاری کردن بە وشە لە سازدانی دەربڕینو ڕستەدا :

ئەم دیاردەیە لە رەخنەسازیی سوفستایی یەکان ، واتە : دیاردەی یاری کردن بە وشەو بەکارهێنانی دەربڕین دوور لە واتاو مانا فەرهەنگی یەکانیانەوە • دووبارە لە رەخنەسازیی هاوچەرخدا دەنگی داوەتەوەو هەستیارە سریالی و ناهۆشمەندی ـ یەکانی ڕێبازی بەڕنانسی ئەوروپی و هەندێ هەستیاری تازە پێ گەیشتووی کوردیش لاسایی ئەو دیاردەیەیان کردۆتەوەو بە هەوەسی خۆیان وشەو ڕستە سازدەکەن و بە هیچ ڕەنگێ خۆیان نابەستن بە زمانی جەماوەران و ئامانجیان تێ گەیاندنی خەلکی نی یە ••

هەرچۆنێك بێت هەر لە سەردەمی سوفستایی یەکان ، دەیان فەیلەسوف و نووسەری یۆنانی بەرەنگاری ئەم دوو دیاردە رەخنەسازی یە بوون و بەتوندوتیژی وەلامی سوفستایی یەکانیان دایەوە •

سوکرات و ئیفلاتون و ئەرستۆ لە ریزی یەکەمی ئەو فەیلەسوف و نووسەرانە دێن و هەر یەکێك لەم سێ فەیلەسوفە ، لایەنێکی ئەو دوو دیاردەیە بە ئەوپەڕی وردی و زیرەکانەوە ، شی کردەوەو دایە بەر نەشتەری پووچ کردنەوە •

باسی شەشەم

سۆکرات و ئیفلاتون

لێرەدا هەلوێستی سوکرات و ئیفلاتون دەربارەی هونەری هۆنراوەو هەستیاران شی دەکەینەوە ، کە کاردانەوەیێکی بیروڕاکانی سوفستایی یەکانە لە نرخ پێدانی هونەری هۆنراوە •

لە مێژووی فەلسەفەی یۆنانی دا ساغ بۆتەوە ، کە ئیفلاتون شاگردێکی بەوەفای « سوکرات »ەو ، هەموو بیروڕا فەلسەفی یەکانی بەناوی مامۆستا

نەمرەکەیەوە ، واتە (سوکرات) دەگێڕێتەوەو تۆماریان دەکات ، بۆیە (سوکرات)ی مامۆستاو (ئیفلاتون)ی شاگرد هەردووکیان پێکەوە ناودەبرێن‌و هەڵویستەکانیان لەیەکتر جیا ناکرێتەوە •

سوکرات هەروەکو زانراوە لە سەرەتای ژیانی‌دا ، سوفستایی بوو ، بەلاّم وردە وردە دەرکی بە زیانی فەلسەفەی سوفستایی‌یەکان کردو هەتا گەیشتە باوەڕکردن بەوەی کە فەلسەفەی سوفستایی‌یەکان گۆڕستانی هەموو ڕاستی‌و خێرخوازی‌یەکە • سەرئەنجام ئەم فەیلەسوفە هەلکەوتووە ، دەستی‌کرد بە بەرپەرچدانەوەی بیروڕا سوفستایی‌یەکان‌و دەمەتەقێی ئایدولوجی لەگەڵیان‌دا بەرپاکرد بۆ پووچ‌کردنەوەی هەڵویستە رامیاری‌و کۆمەلاّیەتی‌و ڕەخنەسازی‌یەکانیان •

باسی حەوتەم

سەرچاوە ڕەخنەسازی‌یەکانی ئیفلاتون

هەموو بیروڕاکانی (سوکرات) بە هۆی (ئیفلاتون)ەوە ، گەیشتونەتە دەستمان ، ئێمەش لێرەدا ئەوەی لەو بیروڕایانە پەیوەندی بە ڕەخنەسازی‌یەوە هەبێ شی‌دەکەینەوە :

بیروڕا ڕەخنەسازی‌یەکانی ئیفلاتون لە دوو سەرچاوەی سەرەکی‌دا تۆمارکراون :

سەرچاوەی یەکەم :

بەشی یەکەمی کتێبە بە ناوبانگەکەیەتی کە بە ناونیشانی کۆماری (خێرەومەند) ، واتە (الجمهورية الفاضلة) لە سالی سێ سەدو حەفتاو سێی پێش زایینی دای‌ناوە •

سەرچاوەی دووەم :

دەمەتەقێی (ئەیون)ە ، کە (ئیفلاتون) لە گرێی یەکەمی سەدەی چوارەمەمی پێش زایین ، لە دوو توێدا ، گفتو گۆی (سوکرات) لەگەڵ شیعرخوانی یۆنانی بەناوبانگ (ئەیون)دا ، تۆماری کردووە .

باسی هەشتەم

بناغەی هەڵوێستی ئیفلاتون ، دەربارەی هونەری هۆنراو :

هەڵویستی ئیفلاتون دەربارەی هونەری هۆنراو لەسەر بناغەی بیردۆزەی ئایدیاکان (المثل) دامەزراوە ، لەم بیردۆزەیەدا ، هەروەکو لە فەلسەفەی یۆنانیدا ئاشکرایە سێ جیهانی بۆ زانیاری دەستنیشان کردووە .

١ - جیهانی ئایدیایە ، واتە (عالم المثل) ، کەبارەگای نموونەی بەرزی ڕاستییەکانە .

٢ - جیهانی هەستپێکراو ، واتە (العالم المحسوس) کە شانۆی ماددییە ، هەموو شتێ لەسەر ئەم زەوییەداو ، ئادەمیزادیش بە یەکێك ، یان زیاتر لە پێنج هەستکارەکانی هەست پێدەکاتو لێی تێ دەگات .

٣ - جیهانی سێبەر ، واتە (عالم الظلال) کە هونەر مەندەکان بە هۆی هونەرە جوانەکانیانەوە دروستی دەکەنو دەیهێنە ئەنجام .

باسی نۆیەم

نرخی هونەری هۆنراوە لەلای ئیفلاتون

ئیفلاتون لەبەر تیشکی هێلە گشتی‌یەکانی ئەم‌بیردۆزی‌یە ، گفتوگۆیەك لەگەڵ کابرایەك بەناوی (جلوکون)ەوە ، دەربارەی نرخی هۆنراو بەرپا دەکات‌و دەڵێت :

ئەی جلوکۆن پاش بیرکردنەوەو وردبوونەوە لەو چاکانەی کە لە کۆمارەکەماندا چەسپاون ، هیچ شتێك لە تەنگ‌و چەڵەمەی هونەری هۆنراو زیاتر سەرنجم ڕاناکێشێ ..

جلوکۆن - ئەوە چی‌یە پەنجەی بۆ درێژ دەکەیت ؟! تکایە ڕوونی بکەرەوە ..

ئیفلاتون - ئەوەی مەبەستمە ، فەرامۆش‌کردن‌و فڕێدانی هۆنراوەی لاسایی‌کەرەوەیەو گوێ‌ڕانەگرتنە بۆ خاوەنەکانی .

لەم گفتوگۆیەدا دوو بڕیاری سەرەکی ئیفلاتون دەربارەی هۆنراو ڕوون دەبنەوە :

بڕیاری یەکەم - دانانی هۆنراوە بە شتێکی بێ‌سوودو کەڵك نەبەخش .

بڕیاری دووەم - تەماشاکردنی هۆنراوە وەکو بەرهەمێکی لاسایی‌کەرەوەو نارەسەن .

بڕیاری یەکەم ، بێ‌گومان - ئاکامی دووەمە ، چونکە ئەگەر هاتوو هۆنراوە لاسایی‌کەرەوەو نارەسەن بوو ؛ ئەڵبەت هیچ سوودێکی نابێت‌و لەکەڵك‌گەیاندن بە کۆمەڵ بێبەری‌یە .

باسی دەیەم

چەمکی ئیفلاتون دەربارەی سروشتی لاسایی‌کردنەوە

ئیفلاتون درێژە بەباسکردنی چۆنێتی لاسایی‌کردنەوە لە هونەردا بەگشتی دەدات • ئەوجا بەوردی لە سروشتی هۆنراوەی لاسایی‌کەرەوە دەدوێ •• جا بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم ڕاستی‌یە لە ڕێبازی ئیفلاتون باپێکەوە گوێ بۆ ئەم دەمەتەقێ‌یەی ئیفلاتون لەتەك (جلۆکون) دا شل بکەین ، کە پلەی هونەری نیگارکێشان دەست‌نیشان دەکات •

ئیفلاتون – ئەی جلوکون لەبەر ئەوەی سێ جیهانمان هەیە : جیهانی ئایدیاو جیهانی هەست‌پێکراو و جیهانی هونەر ، هەر دەبێت سێ چەشن لە چەرپایە هەبێت • هەروەها چونکە سێ چەشن لە چەرپایە هەیە – بێ‌گومان – سێ هونەرمەندی جیاواز ، سەرپەرشتی دروست‌کردنیان دەکەن :

یەکەمیان – خوایە ، کە چەرپایەی جیهانی ئایدیای خولقاندووە • دوومیان – دارتاشە ، کە چەرپایەی جیهانی هەست‌پێکراوی دروستکردووە • سێ‌یەمیان – نیگارکێشە ، کە چەرپایەی سێ‌یەمی بە هۆی هێڵو ڕەنگەوە سازکردووە •

جلوکۆن – بەڵێ وایە •

ئیفلاتون – ئەی (جلوکۆن) کەوابوو دەبێت بزانیت کە چەرپایە خولقێنراوەکەی جیهانی ئایدیایە ، چەرپایەیەکی تاقانەو نمونەیی‌یەو هیچ کەموکوڕی‌یەکی نی‌یە • چونکە لەلایەن خولقێنەرێکی ڕاستەقینەوە هاتۆتەکایەوە •

جلوكۆن ـ ئەی دەربارەی چەرپایەكەی جیهانی هەستپێكراو ، كە دارتاش دروستی كردووە چی دەڵێیت ؟!

ئیفلاتون ـ ئەو چەرپایەیە ، چەرپایەكی دروستكراوە ، دارتاش لەبەر تیشكی نموونەی بەرزی چەرپایەی جیهانی ئایدیادا دروستی كردووە •

جلوكۆن ـ ئەمە ڕاستە • ئەی نیگاركێش پێی ناوتری دروستكەر ؟!

ئیفلاتون ـ نەخێر • نیگاركێش پیی ناوترێ دروستكەر •

جلوكۆن ـ ئەگەر نیگاركێش دروستكەر نەبێت چ پەیوەندی یەكی بە چەرپایەوە هەیە ؟!

ئیفلاتون ـ من لەو باوەڕەدام ، كە دەتوانین ناوی بە لاسایی كەرەوەی ئەو شتانەی خەڵكی تر دروستی دەكەن ، بەرین ••

بەم پێوەرە ئیفلاتون دەگاتە سەرئەنجامێكو دەڵێ : هەموو نوونەرمەندەكان لە ڕێگای لاسایی كردنەوە ، بەڵام بەرهەمی جیهانی هەستپێكراودا بە هۆی دەنگدانەوە نموونە بەرزەكان لە دەروونی دروستكەرەكاندا ئەنجامدراوە ، بۆیە ئەم شتانە دوو هەنگاو لە ڕاستی نموونە بەرزەكانەوە دوور دەكەونەوە ، بەڵام بەرهەمی هونەرمەندەكان لە ڕێگای لاسایی كردنەوەی شتەكانی جیهانی هەستپێكراو ساز دەكرێن • بۆیە بە هەنگاوێك لەم شتانەوە پچراونو بە سێ هەنگاو لە نموونە بەرزەكانی جیهانی ئایدیاوە دوور دەكەونەوە • كەوابوو هونەرمەند بەلای ئیفلاتونەوە هیچ ڕاستی یەك بە هۆی هۆنەرەكەیەوە نادا بە دەستەوە تەنیا ئیشو كاری لاسایی كردنەوەی شتو كردەوەیە لە جیهانی هەست پێكراودا ••

باسی یازدەیەم

ئیفلاتونو هونەری هۆنراوە

ئەم سەرئەنجامەی ئیفلاتون دەربارەی هونەر بەگشتی هەنگاوێکە بۆ بەرهەڵستیکردنی هەستیارانو تەماشاکردنی هۆنراوە بە هەموو جۆرەکانیەوە ، وەکو کارێکی ناردەسەنو لە ڕاستی بێبەری • بۆیە بە هەموو توانایەوە هێرش دەباتە سەر شانۆگەری تراجیدیاو هەستیارەکانیو دەڵێ :

هەستیاری تراجیدی هیچ نییە ، لاساییکەرەوەیەکی سێ هەنگاو دوور لە ڕاستییەوە نەبێتو هەموو بەرهەمەکانی لاساییکردنەوەی ژیانو کردەوەی قارەمانەکانی چیرۆکەکەیەتی •

ئیفلاتون بۆ نرخپێدانی لاساییکردنەوەو دەستنیشانکردنی گرنگی هونەرمەندی لاساییکەرەوە دووبارە دەگەڕێتەوە هونەر بە گشتیو دەپرسێ : مەبەست لە هونەری نیگارکێشان لاساییکردنەوەی شتەکانە هەروەکو خۆیان ، یان بەپێی دەرکەوتنیان ، یاخود بەگوێرەی ڕەسەنی نموونەکانیان لە جیهانی ئایدیادا ؟! ••

ئیفلاتون خۆی وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوەو دەڵێت : هونەری نیگارکێش لەبەر ئەوەی بەچاو دەڕوانێتە ئەو شتانەی نیگاریان دەکێشێ بە هیچ ڕەنگێ ناتوانێ بگاتە گەوهەریانو ڕەستەنییان بدرکێنێ ، بە ڕواڵەتو لابەلا وێنەیان دەکێشێتو بەس • کەوابوو نیگارکێش بەلای ئیفلاتونەوە درۆزنەو هونەرەکەی درۆیەو لەبەرئەوەی هەستیاری بە هەمان چاو تەماشا کردووەو هۆنراوەکانی بە هەمان پێوانە پێواوە ، دەرهەق بە (هۆمیرۆس)ی شاسواری هەستیارەکانی یۆنان دەڵێ :

ئەگەر گوێیان لێبوو خەڵکی گوتیان هەستیارانی یۆنانو لە سەر ڕووی هەموویانەوە (هۆمیرۆس) لە چاکەو خراپەو هەموو بابەتێکی مرۆڤایەتیو سەنعەتکاریو کاروباری ئاسمانیدا شارەزان ، چونکە هەستیاری سەرکەوتوو ناتوانێ هۆنراو دروستبکات هەتاکو زانیارییەکی تەواوی لە بارەی بابەتەکەی خۆیەوە نەبێت .. ئەوەی ئەم زانیاری یانەی نەبێت هەرگیز نابێت بە هەستیار .

ئەگەر گوێمان لەوە بوو پێویستە بڵێین : ئەو خەڵکە دەستخەرۆ کراونو بە جادووگەری هونەر چاوبەستکراون ، چونکە هەموومان دەزانین (هۆمیرۆس) بە هۆنراوەکانی هیچ سوودێکی هەستپێکراوی بەو خەڵکە نەگەیاندووەو لە قسەی ڕازاوە بەو لاوە هیچ ئاکامێکی نەبووە .

لێرەدا ئیفلاتون ڕوو دەکاتە جلوکۆنو دەپرسێ :

ئەی جلوکۆن ئایا هەستیارێك دەناسیت کۆشکێك ، یان تەلارێکی بنیات نابێت ، یاخود ڕۆژێ لە ڕۆژان لە شەڕێکدا ، سەرکردایەتی لەشکرێکی کردبێتو بەسەر دوژمندا سەرکەوتبێ ؟! ئەمەش نەبێ ئایا هیچ هەستیارێك شك دەبیت وەکو « سولون » لە یاسادانانەدا شارەزابێتو لەم ڕووەوە خزمەتی جەماوەرانی کردبێت ؟! ..

جلوکۆن ـ نەخێر هیچ هەستیارێکی وا نا ناسمو لە مێژوودا نەمبیستووە هەستیاران ، کارێکی سوودمەندیان ئەنجام دابێت .

ئیفلاتون ـ کەوابوو ، ئەی جلوکۆن بوونی هەستیاران لە کۆمارە خێرمەندەکەماندا ئەبێت چی بێت ؟!

جلوکۆن ـ بەڕاستی هیچ سوودێکیان نی‌یە ئەوە نەبێت ، کە هەندێکیان لە چەند هەڵبەستێکدا بە باشی باسی خواکان دەکەن‌و ستایشی ئایین سازدەدەن‌و ڕەوشتی قارەمانان دەخەنەڕوو .

ئیفلاتون ـ ئەی جلوکۆن ، شت تێکەڵ مەکەو بە هەڵەدا مەچۆ ... ئایا دەزانی ئەو چەند هەستیارانەی کە جارجار کردەوەی چاك لە هەندێ لە هەڵبەستەکانیاندا دەنوێنن ، لە چ سەرچاوەیەکەوە ئەوەیان وەرگرتووە ؟! .

جلوکۆن ـ نەخێر ، نازانم ئەو سەرچاوەیە چی‌یە ؟

ئیفلاتون ـ ئەو سەرچاوەیە خوای هۆنراوەیە ، بەڵێ خوای هۆنراوە بابەتی چاك‌و بیرۆکەی بەرزو پڕ واتاو ناوەرۆکی سوودبەخش ، بە هۆی خورپەو ئیلهامەوە دەبەخشێتە ئەو هەستیارانە .

بەم جۆرە ئەم هەستیارانە جگە لە ئەڵقەی پەیوەندی نێوان ئاسمان‌و ئەوە لاوە هیچ ئامێرێکی دیکە نین . ئەوان وەکو ئەڵقەی ئاسن وان کە هێزی موغناتیس دەی گرێ‌و ڕای‌دەکێشێ‌و کاری لێ دەکات .

جلوکۆن ـ بەڵێ .. وایە ، ئەگەر هاتوو کردەوەیێکی چاکیان لێ‌وەشایەوە ئەو کردەوەیە دیاری خواکانە بۆ خەڵکی ئەم سەر زەوی‌یە .

ئیفلاتون ـ ئەی جلوکۆن .. کەوابوو دەبێت بڕیاری شاربەدەری هەستیاران لە کۆمارە خێرمەندەکەمان بدەین‌و لەبەر هیچ هۆیێك مافی مانەوەیان لە نێوانماندا نەدەینێ ، چونکە ڕەوا نی‌یە تاقمێکی وەکو ئەمانە لەژێر سێبەری کۆمارە خێرمەندەکەماندا بحەسێنەوەو عەقڵ‌و هەست‌و چێژی هاونیشتمانی‌یەکانمان بە هونەرە چاوبەست‌و درۆکەیان تێك‌بدەن ..

هەروەکو لەم دەمەتەقێیەدا بۆمان ڕوونبووەوە ، ئیفلاتون هەڵویستەکەی دەربارەی هونەری هۆنراو و هەستیاران لەسەر سێ بناغەی سەرەکی دامەزراندووە :

بناغەی یەکەم :

هونەری هۆنراو کارێکی داهێنراو و خولقێنراو نی‌یە ، بەڵکو سەرئەنجامی لاسایی‌کردنەوەی سروشت‌و جیهانی هەست‌پێکراوە •

بناغەی دووەم :

ئەو لاسایی‌کردنەوەیە چونکە بە هۆی یەکێک ، یان پتر لە هەستکەرەکانی هەستیارەوە ئەنجام دراوە ، بە هیچ ڕەنگێ ناتوانێ ڕاستی‌و ڕەسەنی بابەت‌و شتەکان بدرکێنێ‌و بەرهەمەکانی ئەم لاسایی‌کردنەوەیە کە هەڵبەستن ، واقعی‌و ریالیزمی بن‌و کەڵکێك بە خەڵکی بکەیەنن ••

بناغەی سێیەم :

سەرچاوەی هۆنراوەی سووربەخش‌و بەکەڵك ، خورپەو ئیلهامە لەلایەن خوای هۆنراوەوە •

باسی دوازدەیەم

هۆی دەرخستنی ئەم هەڵوێستەی ئیفلاتون ، دەربارەی هونەری هۆنراو و هەستیاران

ئەو کەسەی کتێب‌و دەمەتەقێیەکانی ئیفلاتون بخوێنێتەوە ، گومان لەوە ناکات ، کە ئەم فەیلەسوفە لەبناغەدا ، هەستیارێکەو بەهرەیێکی بەرزی هەیە لە بەرهەمهێنانی نووسینی هونەری‌و تەنانەت بابەتە هۆشمەندی‌و ڕامیاری‌و زانستی‌یەکانیش بە شێوازێکی وێژەیی پڕ لە وێنەی هونەری دەنووسی‌یەوە •

جا بۆیە لێرەدا پرسیارێك دێتە گۆڕێو دەپرسێ • ئیفلاتون ، کە پەیوەندی‌یەکی سۆزیو هەستیو ئەندێشەیی وەهای هەبێت لەگەڵ جیهانی وێژەو هۆنراوەدا ، بۆچی بەو چەشنە تەماشای هونەری هۆنراوەی کردووەو بەو پێوانە بێ‌بەزەیی‌یە نرخی هەستیارانی دەست‌نیشان کردووە ؟! ••

مێژوونووسەکانی ڕەخنەسازی یۆنانی بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە دوو دەستەبەشن (تاقمن) :

— بەشێکیان پەنا دەبەنە بەر چۆنێتی بیرکردنەوەی ئیفلاتونو سەرنج بۆ ڕێبازە ئایدیالیزمەکەی ڕادەکێشنو دەڵێن : هۆی هەڵویستەکەی ئیفلاتون دەرهەق بە هونەری هۆنراو و هەستیاران لەوەدایە ، کە ئەم فەیلەسوفە میثالی بووەو بە چاوێکی سووك ڕوانیویەتی‌یە هەموو چالاکی‌یەکی مرۆڤایەتی ، کە گومانی دوورکەوتنەوەی لە جیهانی ئایدیایی‌یەکانەوە لێ‌کردبێت ••

هۆنراوەی یۆنانیش ،چونکە چالاکی‌یەکی ئادەمیزادانەیەو لە زووربەی چەشنەکانی‌دا ، بە تایبەتی چەشنی کۆمیدیا ، ژیانی زەحمەت‌کێشان تۆمارکراوەو هەستیارەکانی گاڵتەیان بە چینی ئەرستوکراتیو دەڵەمەندانو کاربەدەستان کردووەو ئیفلاتون خۆیشی چونکە لەم چینە بووە ، رقی لە هونەری هۆنراو و هەستیاران هەستاوەو بەگشتی بڕیاری زیان گەیاندنی بەم هونەرە داوەو هەستیارەکانی بە دوژمنی کۆمەڵ داوەتەقەڵەم •

— بەشەکەی‌تریان ، بەپێچەوانەی بەشەکەی پێشووەوە لەو بیروڕایەدان ، کە هەڵویستەکەی ئیفلاتون دەرحەق بە هونەری هۆنراو و هەستیاران لەوەدا بەدی دەکرێ ، کە هۆنراوەی دێرینی یۆنانی بەگشتیو بەجۆرێکی

ناهۆشمەندی‌و نامەعقول وێنەی خواکانی پێش‌کەش کردووە لە ڕێگای سۆزی تاکی‌یەوە خۆی لە بابەتە ئایینی‌یەکان‌دا هەڵقورتاندووەو بە زمانی ئەندێشە جیهانی ئایدی‌یەکانی تێکەڵ بە جیهانی هەست‌پێکراوەکان کردووە •

سەرەڕای ئەمەش سۆفستایی‌یەکان ، کە لە ڕووی بیروباوەڕەوە دژواری ئیفلاتون بوون،هەروەکو لەمەوبەر گوتمان بەرگری‌یان لە هۆنراوەی دێرینی یۆنانی‌دەکردو هونەری هۆنراوەیان بە تاقە ڕێگایەك دادەنا بۆ ڕابەری کۆمەڵ‌و بەدی‌هێنانی ئامانجە ڕامیاری‌و کۆمەڵایەتی‌یەکانیان • کەوابوو هەڵویستی ئیفلاتون دەربارەی هونەری هۆنراوە بەلای ئەم دەستەیەشەوە لە مێژوونوسەکانی رەخنەسازیی یۆنانی کاردانەوەیەکە ، واتە (ردالفعل)ێکە لە هەڵوێستی سوفستایی‌یەکان دەرحەق بە هۆنراوەی یۆنانیی دێرین‌و نرخ‌پێدانی هەستیاران ،

بیروڕاکانی ئەم دوو دەستەبەشە لە خستنەڕووی هۆی هەڵوێستی ئیفلاتون دەرحەق بە هونەری هۆنراو و هەستیاران ، تا ڕادەیێکی زۆر سەرئەنجامی تێ‌ڕوانینێکی هاوچەرخە لە ڕاڤەکردن‌و لێکدانەوەی چینەکانی کۆمەڵ بەتایبەتی بیروڕایەکانی دەستەی یەکەم کە هەوڵی ئەوەیان داوە لەبەر تیشکی پێوانەی زۆرانبازی چینایەتی لە کۆمەڵدا ، هەڵوێستەکەی ئیفلاتون شی‌بکەنەوەو بیگێڕنەوە سەر جیاوازی ئابوری‌و ناکۆکی سروشتی نێوانی چینی زەحمەت ـکێش‌و چینی دەستەلاتداران •

بیروڕای ئێمە لەم تەنگ‌وچەڵەمەیەدا ئەلبەت هەر دەبێت لەسەر بناغەی ڕاستی دامەزرابێت ، ڕاستیش بە لای ئێمەوە لە دەقی قسەکانی ئیفلاتون‌دا بەدی‌دەکرێت‌و لە چوارچێوەی خەڵکی سەردەمی ئیفلاتونەوە هەڵ‌دەقوڵێ ، بە واتای ئەوەی مێژوونوسی ڕاستینەی ئەم سەردەمە نابێت بە تێ‌ڕوانین‌و چەمکەکانی سەردەمەکەی ڕووداوەکەی مێژووی

دێرینی نزیکەی دوو هەزارو پێنج سەد ساڵ ڕاڤەبکات وبە زۆرەملێ هەموو شتێکی ڕابوردووی هەرە کۆن بۆ لای ڕێبازی هاوکاتی خۆی ڕابکێشێت‌و بەگوێرەی فەلسەفەی کۆمەڵایەتی ئابوری ئەم چەرخە لێکی‌بداتەوە •

ئا لەبەر ئەم ڕاستی‌یەدا ئێمە هۆی ڕاستینەی هەلوێستەکەی ئیفلاتون دەرحەق بە هونەری هۆنراو و هەستیاران لە چۆنێتی بیرکردنەوەی ئـــەم فەیلەسوفە وابیردەکەینەوە •

ئاشکرایە ، کە ئیفلاتون لە هەڵسەنگاندنی هـەموو شتێکدا تاقـە پێوانەیێکی بەدەستەوە بووە ، ئەم تاقە پێوانەیەش ـ بێ‌گومان کێشـەی ئابوری زۆرانبازی چینایەتی‌و تەنگ‌و چەڵەمەی ڕامیاری نەبووە ، بەڵکو ئەم تاقە پێوانەیە عەقڵ‌و هۆشمەندی بووە •

بەڵگەمان بۆ چەسپاندنی ئەم ڕاستی‌یە جۆربەجۆرە ، جا بۆ ئـەوەی لە کۆڕی هونەری هۆنراو دوور نەکەوینەوە ، با ئەم بەڵگەیە لە دەمەتەقێی « ڤیدرۆس » بهێنینـەوە •

ئیفلاتون لەم دەمەتەقێ‌یەدا ، کۆمەڵ بە پێوانەی عەقڵ‌و هۆشمەندی دابەش دەکات بە سەر چەند چین‌و دەستەیێکدا :

فەیلەسوفان بە چین‌و دەستەی یەکـەم دادەنێت‌و هـەستیاران پاش سەنعەتکاران‌و کاربەدەستان‌و هونەرمەندان ، بەچین‌و دەستەی پێنجـــەم دەژمێرێ •چونکە هەروەکو لەمەوبەر وتمان ئیفلاتون هۆنراو بە بەرهەمێکی خورپەیی لە قەڵەم دەدات‌و بیروڕای وایە ، کـە هـەستیار لـە کاتی شیعر هۆنینەوەدا لە هۆش دەکەوێت‌و حاڵ دەی‌گرێت‌و لە جیهانێکی دوور لـە واقیعدا دەژی‌و بەرهەمی نامەعقول‌و ئەندێشەیی دەهێنێتە کایەوە •

کەوابوو ئیفلاتون لەم هەڵوێستەدا وەك ریالیزمەکان ، بە هیچ جۆرێك نەی‌ویستووە هونەر ، یا هۆنراو لەڕاستی‌یەوە دوور بێت ، ئەم ویستەنی‌یەی نەهاتۆتەدی ، چۆنکە هەستیاران بە باڵی ئەندێشە دەفڕن‌و لـە عـەقڵ‌و هۆشمەندی بێ‌بەرین‌و لە ڕاستی‌یەکانی جیهانی ئایدیاوە بچڕاوون •

باسی سیازدەیەم

ئاکامی بیروڕاکانی ئیفلاتون دەربارەی ، هونەری هۆنراو لە رەخنەسازی جیهاندا

بیروڕاکانی ئیفلاتون دەربارەی هونەری هۆنراو و هەستیاران لـە رەخنەسازی جیهانی‌دا ، سەرئەنجام‌و ئاکامی جۆربەجۆری ڕەنگ‌داوەتەوەو بەقووڵی‌و فراوانی شوێنەواری بـەجێ‌هێشتووە ، جا ئـەم شوێنـەوارو سەرئەنجام‌و ئاکامانە بە ڕێگایێکی ڕاستەوخۆوە بووبن ، یاخود لـەسـەر بنواشەی دژواری‌و کاردانەوە هاتبنە کایەوە • ئـەم ئاکام‌و سەرئەنجام‌و شوێنەوارانە بە چەشنێکی هەست‌پێکراو ، لەم دوو خاڵەی خـوارەوەدا ، دەردەکەون :

یەکەم ـ بیروڕای ئیفلاتون دەربارەی سەرچاوەی هۆنراو ، کـە وتویەتی ئەم سەرچاوەیە خوای هۆنراوەیەو هەستیار بە ڕێگای خورپەو ئیلهامەوە هەڵبەستەکانی بەدەست دەهێنێ •

تا ئەم سەردەمە هەر دەنگ‌دەداتەوەو کۆمەڵێکی زۆر لە رەخنەسازان پەیڕەوی دەکەن‌و هونەری هۆنراو بە بەهرەیەك لە قەڵەم دەدەن • تەنانەت زۆربەی هەستیارانیش لەو ڕایەدان ، کە توانایان لە هۆنینەوەی هەڵبەستدا

هەموو جـۆرەکانی‌بەوە ڕشـتو ڕێگای بیروڕای هەلگرانی ئاڵای ئـەم هێزێکی نادیارەوە پێیان سپێراوە •

هەستیاری کورد ماقوستا « گۆران » دیارە لەم ڕوانگەیەوە لـــە هەڵبەستە بەناوبانگەکەی‌دا (لە درزی پەچەوە) وتویەتی :

دەسـتو پەنجەو مەچەکێکو نیگایـەك ••

چی بنووسـم ؟ خوایـە : هێزی ئینشایـەك ••

دووم ـ ئیفلاتون ، کە وتویەتی هۆنراو سێ هەنگاو لە ڕاستی‌یەوە دوورەو هەستیاران ناتوانن حـەقیقەت بنوێننو بگـەنە ناخی ڕووداوی هۆشمەندی ، ڕەنگی ڕێبازی ڕیالیزمی لە ڕەخنـەسازیی ئەوروپـی‌دا بـە هەموو جۆرەکـانی‌بـەوە ڕشـتو ڕێگای بیروڕای هەلگرانی ئاڵای ئەم ڕێبازەی خۆش‌کردو یاریدەی دان ، کە بڵێن نەك بە هۆنراو بەلکو بـە پەخشان ، نووسەر دەبێ وێژەرێکی ڕیالیزمو هونەرەکانی پەخشان بە تایبەتی شاتۆگەری‌و کورتە چیـرۆکو ڕۆمان ئاوێنـەی بێ‌گـەردی ژیانی ڕاستینەی کۆمەڵ‌و نووسەر بە هۆیانەوە دەتوانێ ڕابەری جەماوەران بکاتو وشەی پیرۆز وەکو چەکێکی کاریگەر دژ بە چینی برجوازی‌و زەوتکەرانی مافی چینی زەحمەتکێشان بەکار ـ بهێنێ ••

باسـی چـواردەیـەم

ئەرستۆو هونەری هۆنراو

ئەرستۆ لە پێناسەی هۆنراوەدا بـە ڕواڵەت شـوێن‌پێی ئیفلاتون هەڵدەگرێ‌و دەڵێ :

« هۆنراوە لاسایی کردنەوەی سـروشتە » واتـە شیعـر موحاکاتـی طبیعەتە ، بەلام لەهەمان کات‌دا مەبەستی ئەرستۆ لەم پێناسەیەدا لەچاو

مەبەستی ئیفلاتون زۆر جوداو جیاوازە • چونکە لاسایی‌کردنەوەی سروشت لە لای ئیفلاتون بە واتای گواستنەوەی بابەتێك دێ لە سروشتەوە بۆ ناوەڕۆکی هۆنراوە ، کەچی لاسایی‌کردنەوە لەبەر تیشکی چەمکی ئەرستۆدا یاسای هونەرەو سەرئەنجامی بەیەکاچوونی دەروونی هەستیارە لەگەڵ گیانی سروشتدا •

کەوابوو ئەرستۆ کە وتویەتی هونەری هۆنراو لاسایی‌کردنەوەی سروشتە مەبەستی دووبارەکردنەوەی سروشت نی‌یە ، بەڵکو مەبەستی خولقاندنو داهێنانی بەرهەمێکی تازەیە کە دەنگ دانەوەی بوونە لە قەوارەی هەستو نەستو سۆزو ئارەزو و ئەندێشەی هەستیاراندا •

ڕاستە ، کە مێژوونووسەکان ڕەخنەسازیی یۆنانی لەسەر مەبەستی ئەرستۆ لەو پێناسەی هۆنراوەدا یەکانگیر نین‌و مشتومڕیان لە لێکدانەوەی ئەو مەبەستە ، تا ئیستا کۆتایی نەهاتووە • بۆ نموونە (باتیە Batteux) و (ولسنج) دەڵێن : « بابەتی لاسایی‌کردنەو لەلای ئەرستۆ ، سروشت‌و رواڵەتی شتە هەست‌پێکراوەکانە » ، بەڵام ئەرستۆ خۆی لە کتێبی « بیوتیکا »دا ، هەمیشە دووپاتی دەکاتەوە کە بابەتی لاسایی‌کردنەوە لە هونەری هۆنراوەدا ، کردەوەو ڕەوشتە • ئەم لێکدانەوەیەی ئەرستۆ بەلای ئێمەوە تاقەڕێگایەکە پەردە هەڵمالین لە ڕووی مەبەستە ڕاستیەکەی دەربارەی مەسەلەی لاسایی کردنەوە : بە واتای ئەوەی ئەم ڕەخنەسازە فەیلەسوفە بە هیچ ڕەنگێ بیروڕای ئەوە نەبووە ، کە هەستیاران ئامێرێکن بە دەستی سروشتەوە لە وێنەکێشانی رواڵەتی شتە هەست‌پێکراوەکان بە جۆرێکی میکانیکی ••

بەلگەش بۆ چەسپاندنی ئەم بۆ چوونەمان ئەوەیە .. ئەرستۆ لـە داهێنانی هۆنراوەدا ، سێ ڕەگەزی سەرەکی دەستنیشان کردووە :

١ - ڕەگەزی (ئەیثوس)[١] ، واتە : « خولقاندن » .

٢ - ڕەگەزی (پاثوس) ، واتە : هەڵچوون - انفعال .

٣ - ڕەگەزی کردار .

ئەم سێ ڕەگەزە ئەلبەت ئەوە دەگەیەنن ، کە هەستیار لە بەرهەمهێنانی هۆنراوەدا ئاکامێك دەخولقێنێتو لـە کاتی خولقاندنیشدا ، ملکەچی هەڵچوونێکەو لە سەرچاوەی کردارێکەوە ، بیرۆکەو ناوەڕۆکەکەی خۆی هەڵدەهێنجێنێ .

باسـی پازدەیـەم

سەرچاوەی هۆنراوە لەلای ئەرستۆ

هەروەکو لەمەوبەر گوتمان سەرچاوەی هۆنراوە بە لای ئیفلاتونەوە خوای هۆنراوەیە ، کە بە هۆی خورپەو ئیلهامەوە هەڵبەست دەبەخشێتـە هەستیارەکان . بـەڵام ئـەرستۆی هـەستیار خۆی وەکو ئادەمیزادێك بەسەرچاوەی هۆنراوە دەزانێ . بۆیە ئەم فەیلەسوفە لە ئارەزووی ئادەمیزاد دەربـارەی هـۆنراوە دەکۆڵێتـەوەو دەڵێت : سـەرچـاوەی هـۆنراوە ئارەزوویێکی زکماکییە لەبوونو قەوارەی ئادەمیزاددا .

ئەم ئارەزووە زکماکییە هێزێکی بێسنوورە پاڵ بـە ئادەمیزادەوە دەنێ بۆ لاسایی‌کردنەوەی سروشت . هەروەها هۆنراوە لە حەزکردنی زکماکی ئادەمیزادەوە هەڵدەقوڵێ ، کە حەزکردنێکە لە زانینو تێگەیشتنو خۆشی بینین لە ترپە (ایقاع)و ڕێکی .

(١) فن الشعر ل ٤٨

باسی شازدەیەم

چەشنەکانی هۆنراوە لەلای ئەرستۆ :

لەو ئارەزووە زکماکیانەی ئادەمیزاد ، واتە ئارەزووی لاسایی کردنەوەو ئارەزووی حەزکردنو لە تێگەیشتنو زانینو ئارەزووی خۆشی بینین لە ترپەو ئاواز لە سەرەتاوە لەلای میللەتان ، هۆنراوەی سەرپێیی (ارتجالی) پێك‌هاتووە (لەدایك‌بووە) • ئەوجا وردەوردە هۆنراوەی سەرپێیی بە گوێرەی دەروونی هەستیارەکان گۆڕاوەو پەرەی سەندو جۆربەجۆر بوو ••

ئەرستۆ لەبەر تیشکی بناغەی دەروونی هەستیارانْدا ، هۆنراوە بەسەر چوار جۆردا دابەش دەکات ، کە هەر دوو جۆریان لە ڕەگەزدا پێکەوە لکاو و لەیەکتر هەڵقوڵاون •

١ ـ هۆنراوەی جوێنو هەجوو :

ئەم چەشنە هۆنراوەیە لە دەروونی هەستیاری بەدخوو و شەرمەندەوە هەڵقوڵاوەو وردە وردە پەرەی سەندووەو جۆرێکی دیکەی لێجیابۆتەوە ، کە هۆنراوەی « کۆمیدیایە » ••

٢ ـ هۆنراوەی ستایشو مەدح :

کە سەرچاوەکەی دەروونی هەستیاری خواناسو خێرەومەندە ئەم جۆرە هۆنراوەیە لەبەر تیشکی یاسایی پەرەسەندنْدا گۆڕاوەو چەشنێکی دیکەی لێوەشاوەتەوە ، کە هۆنراوەی « تراجیدیایە » ••

هۆنراوەی تراجیدیا بەلای ئەرستۆوە پۆپەی قۆناغەکانی لەدایك‌بوونو گۆڕانو پەرەسەندنی جۆرەکانی هۆنراویە • بۆیە گرنگی‌یەکی

ژۆری دەداتیو بەوردی لێیدەکۆڵێتەوەو شوێنەوارەکانی شیدەکاتـەوەو دەڵێ :

شوێنەواری تراجیدیا لە ڕێگای هاندانی بەزەییو ترسەوە ، دەروونی تەماشاکەران لەم دوو سۆزە پاکدەکاتەوە •

ئەرستۆ لە دەستنیشان کردنی ئـەم ئـەرکـەی تراجیدیا زاراوەی (کاترسیس)[1]ی گریکی بەکاردەهێنێ ••

مێژوونوسو ڕەخنەگری بەنـاوبانگ (هـاردی) لەشیکردنـەوەی واتاکانی ئەم زاراوەیە دەگاتە بڕیارێكو دەڵێ : مەبەستی ئەرستۆ لـە « کاترسیس » واتا فیسولوجییەکەیەتی • بە مەنای ئەوەی تراجیـدیا بـە هۆی ڕووداوە سامناكو دڵتەزێنەکانییەوە کار لە دەروونی تەماشاکەران دەکاتو ئەگەر هاتوو دڵرەقو پیاوخراپ بوون بەزەییان دەجووڵێنێو دڵیان نەرمدەکاتو ڕێگای چاکەیان پیشان دەدات • هـەروەها ئـەگـەر هاتوو بەجـەرگو دڕندە بوون هـەستی ترسیان دەبزوێنێو لاوازییان دەخاتە جەرگەوە ؛ وایان لێدەکات کە ملکەچی یاسابنو مافی لێقەوماوان بدەنەوە ••

کەوابوو هونەری هۆنراوە بەگشتیو هۆنراوەی تراجیدیا بە تایبەتی لەلای ئەرستۆ پەیامێکی هەیەو سوود بە کۆمەڵ دەبەخشێتو هەستیاران ئەرکێکی گرنگیان کەوتۆتە سەرشانو دەتوانـن رابـەری میللەتەکەیـان بکـەن ••

ئەم بیروڕایـەش - بێگومـان - جیـاوازییەکی دیکـە لە نێـوانی ئەرستۆی شاگردو ئیفلاتونی مامۆستا دەخاتەڕوو ، چونکە هەروەکـو

---

(١) فن الشـعـر ل ٤٩

لەمەوبەر گوتمان ئیفلاتون رای‌وابوو کە هونەری هۆنراوە نەك بێ‌کەلکەو بەس ، بەلکو زیان‌بەخشەو هەستیاران لە دەست‌خەرۆیی کردنی جەماوەران بەولاوە هیچ دەورێکی‌کەیان نی‌یە •

باسی هەقدەیەم

هونەری لاسایی‌کردنەوە
لە ئیفلاتونەوە بۆ ئەرستۆ

مەسەلەی لاسایی‌کردنەوە ، واتە (محاکاة) لە رەخنەسازیی هاوچەرخ‌دا بناغەی بیردۆزەیی‌یەکە (تیوری‌یەکە) •

رەخنەسازەکان ، چونکە پێوانەی هەلسەنگاندنی هونەر بە گشتی‌و هۆنراوە بەتایبەتی راددەی دوورکەوتنەوە ، یاخود نزیك بوونەوەی هونەرمەندەکانە لە بابەتە هونەری‌یەکانەوە • جالەبەر ئەوەی بیرکەی لاسایی‌کردنەوە لەسەر دەستی ئیفلاتون‌دا لەدایك‌بووەو لەدوایی‌دا ئەرستۆ وەری‌گرتووەو بە چەشنێکی‌دیکە بۆی‌چووەو لێی‌کۆلیوەتەوە ، پێویستە لێرەدا بزانین جیاوازی ئیفلاتونی مامۆستاو ئەرستۆی شاگرد لەم مەسەلەیەدا چی‌یە ؟

١ ـ ئیفلاتون لە مەسەلەی لاسایی‌کردنەوەدا ، هونەرە جوانەکان‌و هونەرە بەسوودەکان بەیەك چاو تەماشا دەکات • واتە : نیگارکێش کە خاوەنی هونەرێکی جوانەو دارتاش کە سازکەری بەرهەمێکی بەسوودە بەلای ئیفلاتونەوە لە مەسەلەی لاسایی‌کردنەوەی سروشت‌دا ، هیچ جیاوازی‌یەکیان نی‌یە •• بەلام ئەرستۆ بەر لە هەموو شتێك جیهانی هونەرەجوانەکان ، کە نیگارکێشان‌و پەیکەرتاشین‌و ئاوازدانان‌و شیعر

هۆنینەوەن لە جیهانی هونـــەرە بە سوودەکـــاندا ، وەکو دارتـــاشیو ئاسنگەریو پینەدۆزیو دورمانکردنو هتد ••• جیادەکاتەوەو بە هیـچ رەنگێ تێکەڵیان ناکات • تەنانەت هونـەرە جوانەکانیش لەیـەکتر جودا دەکاتەوەو هێلی وردی نێوانیان دادەنێت •

بۆ نموونە ئەرستۆ لەم ڕووەوە دەڵێت :

هەرچەندە نیگارکێش لاسایی سروشت دەکاتەوەو هەستیاریش لـە هەمان بابـەت خورپـەو بەهـرەی خـۆی وەردەگرێـت ، بـەڵام هـۆی لاساییکردنەوەی هەستیار ئاسمانو ڕێسمانە •• چونکە نیگارکێش بـە هێلو بە ڕەنگو سێبەرو قەوارە لاسایی لایەنێك لە لابەنەکانی سروشت دەکاتـەوە • کەچـی هەستیـار لە ڕێگـای زمـانو ترپـەو ئـاوازەوە لاساییکردنەوەکەی دەردەبڕێ ••

٢ - ئیفلاتون بەرهەمی لاساییکردنەوەی سروشت لە هونـەردا بـە ئاکامێکی ناتەواو و پڕ لە کـەلەبەر لـە قەڵـەم دەدات ، چونکـە بەلای ئەمەوە ئەم بەرهەمە چەند وردەکارو چەسپ(محکم) بێت ، سێ هەنگاو لە ڕاستیی نموونەی بابەتەکەیەوە دوورە •

کەچی ئەرستۆ هونەر بە تەواوکەری سروشت دادەنێ ، هەستیارانیش بە هەڵگرانی دروشمی داهێنانی سروشتێکی تازە تەماشا دەکاتو بیروای ایە ، کە هونەری هۆنراو پەیامـی گۆڕانـی کۆمەڵایـەتیو سروشـتی پێسپێراوە • کەوابوو : ئەرستـۆ لێرەدا وەستـایانـە تـۆوی ریالیـزمی ئیشتیراکی لـە رەخنەسازی جیهانیدا وەشاندووەو توانیویەتی دوو هەزارو چوار سەد ساڵ لەمەوبەر پێوانەی خزمەتکردنی کۆمەڵ بە هۆی هونـەری هۆنراوەوە ، بۆ ڕەخنەسازانی چەسپاندووە •

باسی هەژدەیەم

بناغەکانی شانۆگەری لەلای ئەرستۆ

هەروەکو لەسەرگوزشتەی ژیانی ئەرستۆدا چەسپاوە، ئەم فەیلەسوفە نەمرە[1] لە سەدەی چوارەمی پێش زایینیدا هەڵکەوتو توانی جڵەوی ڕۆشنبیریو شارستانێتی یۆنانی بگرێتە دەست •

ڕۆشنبیریو شارستانیش لەم سەدەیەدا گەیشتبووە لوتکەی خەملاندنو پەرەسەندنو بەسەدان کتێبی جۆربەجۆرو بە هەزاران دیوانو شانۆگەری بە زمانی یۆنانی لەبەر دەستی شاسواری ئەم سەردەمەدا، واتە: ئەرستۆدا کۆبوبووەوە •••

ئەرستۆ لە کتێبەکانیدا سوودی لەم سامانە وەرگرتو دەستی کرد بە شیکردنەوەی بەرهەمە هەمە ڕەنگەکانی ئەم سامانە، سەبارەت بە شانۆ گەری کە هونەری بەرزی ویژەی یۆنانییە؛ ئەرستۆ سێ بناغەی پێکەوە لکاوی بۆ شانۆگەری سەرکەوتوو دەست نیشان کرد:

یەکەم ـ بناغەی یەکێتی بابەب:

شانۆگەری چ تراجیدیا بێت، یان کومیدیا دەبێت بابەتێکی سنووردارو یەکگرتووی هەبێتو هەستیاری خاوەن ئەم شانۆگەرییە، پێویستە لە سنووری بابەتەکەی دەرباز نەبێتو لابەلا دەم لە بابەتێکی دیکە نەژەنێ •• بەڵکو دەبێت خۆی ببەستێ بە یەکێتی بابەتەکەیەوەو بە قووڵی هەموو لایەنەکانی بدرکێنێو ڕووداو و کەسەکانی شانۆگەرییەکەوە بە ئەوپەری وردەکارییەوە تەماشاکەران لە مەبەستی خۆی بگەیەنێو ئەنجامی شانۆگەرییەکەی بەدیبهێنێ ••

---

(١) اصول النقد الادبی ل ٩ ـ ١٠

دووەم ـ بناغـەی یەکێتی کات :

ئەم بناغەیە لەسـەر بیرۆکەیـەك دامـەزراوە کـە دەڵـێ : ڕووداو و کەسایەتی‌یەکانی شانۆگەری بۆ ئەوەی ریالیزمی بن‌و هۆشمـەندی‌یانـە ، تەماشاکەرەکانیان پێیان قایل بێـت ، دەبێـت ئەو کاتـە بە سـەرەتایـەك‌و کۆتایی‌یەك سنوور کێشرا بێت .

سـێیـەم ـ بناغەی یەکێتی شوێن :

واتە شانۆگەری چـۆن بابەتەکـەی دەبێـت یەك‌بێت‌و کاتەکـەی یەك‌گرتوو بێـت ، هـەروەها دەبێـت شوێنـی ڕووداوەکانـی‌و جێگـای کەسایەتی‌یەکانی یەك بێت .

مێژوونووسەکانی شانۆگەری یۆنـانی‌و جیهـانی لـە ڕاڤەکـردنی مەسەلەی بناغەکانی شانۆگەری لەلای ئەرستۆ یەك‌نین‌و هەموویـان لـەو بیروڕایەدا نین کە ئەرستۆ ئەو سێ بناغەیەی دەست‌نیشان کردووە بـۆ شانو گەری هەندێك لەو مێژوونووسانە بڕوایان وایە کـە ئەرستـۆ تـەنیا بناغەی یەکێتی بابەتی بۆ شانۆگەری سەرکەوتوو چەسپاندووەو بە هیچ ڕەنگێ ڕای وانەبووە ، کە هەستیاری شانۆگەری دەبێت خـۆی ببەستێ بە یـەکێتنی کات‌و بـە یـەکێتی شوێنـەوەو دووکۆت‌و زنجیر بخاتـە ملی خۆی ...

ئێمە لەو بیروڕایەداین کە بۆچوونی ئەم مێژوونووسانـە ڕاست‌و دروستە ، چونکە یەکێتنی کات‌و یەکێتی شـوێن هیچ پـەیوەندی‌یـەکی هونەری‌یان بە داڕشتن‌و تەکنیکی شانۆگەری‌یەوە نی‌یەو پەیوەندی‌کردنیان زۆر زەحمـەتـەو ڕەنگـە هیچ هـەستیارێك نـەتوانی لـە نووسینـەوەی شانۆگەری‌دا بیان‌هێنێتەدی .

سەرەڕای ئەمەش ئێمە لەو بیرو ڕایەداین ، کە مەبەستی ئەرستۆ لە بوونی یەکێتی بابەت لە شانۆگەری‌دا بەربەرەکانی‌کردنی سوفستایی‌یەکان بووە ، چونکە هەروەکو لەمەوبەر وتمان : ئەم دەستەیە ، واتە (سوفستایی‌یەکان) دروشمی بەرەڵڵایی‌یان لە هەموو شتێکدا هەڵگرتبوو ، خۆیان بە هیچ دەستوورو بنواشەو یەکێتی‌یەکەوە نەدەبەستەوە •

جا ئەرستۆی فەیلەسوفو[1] مامۆستای یەکەمی مەتتیق (لوجیك) بە توونددتیژی بەربەرەکانی ئەو بەرەڵڵایی‌یەی سوفستایی‌کانی کردووە ، لە هەموو بابەتەکانی ڕێزمانو زمانو ڕەوانبێژی‌و رەخنەسازی‌ورامیاری‌و خوو و ڕەوشت‌دا ، لێیان چووە سەنگەرەوەو بۆ هەموو ئەو بابەتانە سنوورو دەستووری داناوە •

باسی نۆزدەیەم

بیردۆزەکەی ئەرستۆ دەربارەی زمان :[1]

گرنگترین هەڵوێستەکانی ئەرستۆ لە رەخنەسازی‌دا • بیردۆزەکەیەتی (تیوری‌یەکەیەتی) دەربارەی زمان ، چونکە ئەم فەیلەسوفە لەم بیردۆزەیەی‌دا بە ئەوپەری وردی‌یەوە زمانی شی‌کردۆتەوەو لەبەر تیشکی ڕێبازێکی زانست‌دا لە دەنگو ڕستەو دارشتنی گشتی کۆڵیوەتەوەو ئەرکی ئەم دیاردەیە ئادەمیزادەیەی لە میانی دەروونی‌و کۆمەڵایەتی‌و هونەری‌دا دەست‌نیشان کردووە •

ئەم بیردۆزەیەی ئەرستۆ دەربارەی زمان ڕەنگە لە سەرەتاوە ، کاردانەوەیەك بووبێت لە دژواری سوفستایی‌یەکان ، کە زمانیان بە کۆمەڵە

---

(١) دراسات في النقد الادبي ل ٧٥

دەنگێك دانابوو کە لەیاددا دەنگ دەدەنەوەو هیچ سەرچاوەیێکی هۆشمەندی یان نی یەو هیچ ئەرکێکی دەست نیشانکراویان لێ ناوەشێتەوە ..
بەڵێ : ڕەنگە لەسەرەتاوە ئەم بیردۆزەیە وابوو بێت ، بەلاّم لە هەمان کاتدا دەبێت بزانین ، کە سەرئەنجامی لێکۆڵینەوەیێکی زانستی بووە لە سەردەمی خۆیدا قوتابخانەیێکی زمانی بنیات ناوەو بۆ باسکردنی لە ڕووی ۆنەتیك‌و ڕستەسازیو زاراوەسازیو وشەسازی ، جگە لە شیکردنەوەی ﻻیەنەکانی زمانی هونەری ، کە سەرئەنجام ئەم شیکردنەوەیەو ئەو باسکردنە وون بە هۆی پەیدابوونی زوربەی زانستەکانی زمان ، بەجۆرێکی وا ەتوانین بڵێین تەنانەت لەم چەرخەدا زاناکانی زمان بە هەموو لایەنەکانی یەوە ووود لە بیردۆزەکەی ئەرستۆ وەردەگرن‌و لە زوربەی بابەتە زمانی یەکاندا ئوێن پێی هەڵدەگرن ..

ئەرستۆ لە سەرەتای بیردۆزەکەیدا دەربارەی زمان پێناسەی ئاخاوتن دەکات‌و دەڵێت : « ئاخاوتن لەلای ئادەمیزاد ، ئەرکێکی تەنی یە بە هۆی کۆئەندامێکەوە ئەنجام دەدرێ‌و بناغەیێکی سروشتی یە بۆ چاکەو پەیوەندی کۆمەڵایەتی‌و رامیاری یەوە » .

ئەرستۆ لەم پێناسەیەدا هەروەکو دیارە ، ئاخاوتن بە دیاردەیێکی کۆمەڵایەتی لە قەڵەم دەدات . هەرچەندە لە هەنگاوی یەکەمدا وەکو چالاکی یەکی میکانیکی کەسی تەماشای دەکات .

مەبەستی ئەم فەیلەسوفەش لەم تێڕوانینەدا بەستنەوەی زمانە بە بزوتنەوەی مێژووی کۆمەڵەوە ، بۆ ئەوەی هیچ کەسێك مافی تێکدانی نەبێت‌و دەرفەتی ئەوەی نەبێت بە هەوەسی خۆی راڤەی بکات‌و بۆ ئامانجێکی تایبەتی بەکاری بهێنێت .

ئەم مەبەستەی ئەرستۆ لە تەماشاکردنی ئاخاوتن بە ئاشکرا لە شیکردنەوەی وشەدا دەردەکەوێ ، کە بەردی بناغەی زمانە ..

جا بابزانین ئەم فەیلەسوفە چلۆن لە وشە دەکۆڵێتەوە :

باسی بیستەم

ئەرستۆو وشە

ئەرستۆ لە باسکردنی وشەدا ، دەڵێت : « بناغەی ئاخاوتن وشەیە ، وشەش بزوتنەوەیێکی دەنگی‌یە ، ئەم بزوتنەوە دەنگی‌یەش کە لە پیت‌و بڕگە پێکهاتووە ، بزوتنەوەیێکی عەقلی‌و هۆشمەندی‌یە » .

ئەرستۆ لەسەر هەمان رایەڵ بیروڕایەکانی بنیات دەنێت‌و لە باسکردنی وشەدا بەردەوام دەبێت‌و دەڵێت : وشە نیشانەو رەمزێکە بۆ واتای شتێك ، یاخود بیرۆکەیەك .. بۆیە ئەم نیشانەو رەمزە کە وشەیە ، دەنگی دەروونی ئادەمیزادە .

جوڵانەوەی زمان کە بەهەرمەکەی وشەیە بۆ دەروون ، بارێکی کەسی نی‌یە ، بەڵکو یاساکانی لەلایەن کۆمەڵەوە دانراون‌و لەبەر تیشکی دەستووردا چەسپێنراوون .

سەرئەنجام دەتوانین بە وشە بیربکەینەوە بە هۆی وشەوە بەڵگەکانمان بگەیەنینە خەڵکی‌و پێی قایل ببین .

ئەرستۆ ئا بە پێوانە هۆشمەندی‌و دەروونی‌و کۆمەڵایەتی‌یە وشە بە گرنگترین توخمەکانی زمان دادەنێت‌و زیاتر دەڵێت :

« وشە ئاکامی تاقیکردنەوەکانی ژیانی ئادەمیزادە لە هەست‌و نەست‌و دەروونی ئادەمیزادو کۆمەڵدا تۆمار کراوە .

باسی بیستو یەکەم :

سنووری وشە لەلای ئەرستۆ :

ئەرستۆ لە فراوانکردنی ئاسۆی وشەدا بە سنووری چالاکیی کەسیدا تێناپەڕی بۆ سنووری کۆمەڵو بەس ، بەڵکو زیاتر ئەو سنوورە فراوان دەکات هەتاکو وشە دەکاتە میراتێکی هاوبەش بۆ گشت مرۆڤایەتی .

بەڵگەشمان لە چەسپاندنی ئەم ڕاستییە لەوەدا دەردەکەوێ ، کە ئەم فەیلەسوفە لە جیاوازی نێوانی بێژە (لفظ) و وشە (کلمه) دەکۆڵێتەوەو دەڵێت : ڕستە وتراوەکان ، واتە : بێژەکان نیشانەو رەمزن بۆ دەربڕینی بارەکانی دەروونی ئادەمیزاد . بەڵام وشە نووسراوەکان وێنەن بۆ تۆمارکردنی بێژەکان .

وشە نووسراوەکان لەلای میللەتان یەك نین ، بەڵکو لە میللەتێکەوە بۆ میللەتێکیدیکە جیاوازن ، بگرە تەنانەت لەلای میللەتێکی تایبەتی لەسەر دەمێکەوە بۆ سەردەمێکیتر دەگۆڕێنو باری جیاواز دەنوێنن .

بەڵام بارە دەروونییەکان لەلای هەموو نەتەوەو میللەتەکانی ئەم سەر زەمیتە یەکنو هیچ جیاوازییەکی ڕاستینە لە نێوانیاندا بەدی ناکرێ ، چونکە ئەم بارە دەروونییانە سەرئەنجامی چەند هۆیێکی سروشتیو مرۆڤایەتی هاوبەشن .

نموونەی ئەرستۆ بۆ سەلماندنی ئەم بیروڕایانە وشەی (شوان)ە .. وشەی (شوان) کە نیشانەو رەمزە بۆ شتێکی هەست پێکراو ، بێژەکەی لە میللەتێکەوە بۆ میللەتێکیتر یەك نییە ، بەڵکو هەندێك لە دەنگەکانی ئەم بێژەیە لە زارێکەوە بۆ زارێکیتر لە زاراوەکانی میللەتێکی تایبەتی دەگۆڕدرێ ..

بەڵام واتای (ئەوان)و تایبەتی‌یەکانی‌و چۆنێتی لە ژیانی مرۆڤدا یەکن‌و لە دەروونی ئەندامەکانی گشت مرۆڤایەتی‌و میللەتاندا هەستێکی یەکگرتووی ناجیاوازە بەرپا دەکات‌و باریکی نەستی‌و ویژدانی بێ‌جیاواز دەنوێنێ ••

سەرئەنجام ئەرستۆ لەم شی‌کردنەوەیەی وشەدا ، دەگاتە بریارێك‌و دەڵێت : « وشە واتایێکی جیهانی هەیەو زمانیش ، کە لە وشە پێك‌دێت نیشانەو رەمزی بیری ئادەمیزادە ••

ئا بەم پێیە زمان لەلای ئەرستۆ ، ئادەمیزاد لە ئاژەڵ جیا دەکاتەوە •

زمان‌و بیریش پێکەوە یەکانگیرن ، بەبێ وشە نەبیر دەردەبڕدرێ ، نەزانیاری دێتەکایەوە •

باسی بیست‌و دووەم

زمان‌و هۆشمەندی لەلای ئەرستۆ

زاراوەی (لوجوس) لە فەرهەنگی یۆنانی‌دا بە دوو واتا هاتووە :

- واتای یەکەم ، بێژە (لفظ)ە •
- واتای دووەم ، زمانە • بە هەموو توخمەکانی‌یەوە لە دەنگ‌و وشەو ڕستەوە ، هەتاکو دارشتن‌و شێوازی گشتی :

ئەرستۆ وەکو فەیلەسوفێکی خاوەن بیروڕای تایبەتی لە کتێب‌و وتارەکانی‌دا زاراوەی (لوجوس) بە واتای (عەقڵ) بەکاردەهێنێت‌و شان‌بەشانی واتای هۆشمەندی‌و بیر - کردتەوە دەی‌سازێنێ ••

ئەرستۆ لەم کردەوەیەدا ، وای‌نەویستوە ، کە لە سنووری زمانی نەتەوەکەی دەرباز بێت‌و بە هەوەسی خۆی واتای تازە بەسەر ئەو زاراوەیەدا بسەپێنێ • چونکە هەروەکو زانراوە ئەم فەیلەسوفە بە ئەوپەڕی وردی‌یەوە پە یڕەوی دەستووری زمان‌و یاساکانی مەنتقی کردووە ، بەڵکو مەبەستی

ڕاستیەی ئەوەدا ، ئەوەبووە کە پەیوەندی‌یەکی پتەو لـە نێوانی زمانو عەقڵو هۆشمەندی‌دا ، بنیات بنێتو ، وشەیێکی تاقانە بۆ ئـەم واتایـە بەکاربهێنێت •• بۆ ئەوەی هیچ جیاوازی‌یەك لە نێوانیاندا بـە خـەیاڵی کەس‌دا نەیەت •

سەرئەنجام زاراوەی (لوجوس) لەلای ئەرستۆ بۆ واتای وشـەو زمانو عەقڵ چەسپاوەو بووە بە ئەلقەیێکی پـەیوەندی نێوانی ئاخاوتنو بیرکردنەوە •

ئاکامی ئەم کارەی ئەرستۆ ـ هەروەکو دیارە ـ تەماشاکردنی زمانە وەکو ئاوێنەیێکی ڕاستینە بۆ ڕاستیو خێرەومەندیو ڕەفتاری چاك •

باسی بیستو سێ‌یەم

ڕستەو ڕاستی لەلای ئەرستۆ

ئەرستۆ هەرچەندە وشەی بە ئاوێنـەی ڕاستی داناوە ، چونکـە نیشانەو ڕەمزێکە بۆ شتێکی هەست‌پێکراو ، بەڵام لـەم ڕوانگـەیـەوە تەماشای ڕستەی نەکردووە ، بۆیە لەم ڕووەوە دەڵێ :

هەروەها زمان لەم بوارەدا پێویستە وشەکانی روونبنو ڕستەکانی ڕەوانبنو لە ئاڵۆزاویو بەیەکاچوون بێ‌بەری بن •

جا کە زمان بەو چەشنە بوو ئـەرکو ئامانجی بنیات‌نانی پەیوەندی چاکەو برایەتی‌یە لە نێوانی ئەندامەکانی کۆمەڵدا ، یاخود گەیاندی زانیاریو زانست ، یان پەروەردەکردنو ڕابـەری‌یـە ، یاخود بـەخشینی لەزەتو خۆشی‌یە بەتایبەتی لە هونەری وێژەدا ••

باسی بیست‌و چوارەم

ڕێبازی ئەرستۆ بۆ هەڵسەنگاندنی زمان

ئەرستۆ پاش ئەوەی ئەرك‌و ئامانجی زمانی دەست‌نیشان کردو پێوانەجیاکەرەوەکانی زمانی ڕاست لە زمانی دەست‌خەرۆ چەسپاند ، ڕێبازێکی سازکرد بۆ هەڵسەنگاندنی زمانی پەیامدار لە وێژەو لە زمانی ڕاست‌و درۆ لە هەڵە لە زانست‌و زانیاری‌دا •

ئەم ڕێبازەش لەسەر ئەم بناغانەی خوارەوە دامەزراوە :

١ ـ شی‌کردنەوەی ڕستەکانی زمان بۆ وشەکانیان‌و دەست نیشان کردنی واتای ئەم وشانە بەگوێرەی فەرهەنگ‌و چۆنێتی بەکارهێنانی خەڵکی‌و زاناو وێژەرە ڕاستینەکان •

٢ ـ یەکالاکردنی ڕستەکان کە نیشانەو ڕەمزن بۆ بیرۆکەو دەربڕین لە باری هۆشمەندی‌و دەروونی‌و کۆمەڵایەتی •

٣ ـ شی‌کردنەوەی ئەو ناوەڕۆکانە ، کە لە زمان‌دا نوێنراون ، چ بیرۆکەبن ، چ شت‌و باری دەروونی بن ••

ئەم شی‌کردنەوەیەش تەنیا پشت بە مەنتیق‌و لۆجیك‌و «ڕستە کەرەسەی ئاخاوتنە» لەبەر تیشکی پیوانەی عەقڵ‌و هۆشمەندی‌دا بە پێچەوانەی وشەوە دێت ، چونکە بەرهەمی بیرکردنەوەیەو کارێکی عەقلی‌و هۆشمەندی‌یە لەتەك ڕاستی شتەکان‌دا ، کە وشە دەریان‌دەخات‌و دەریان‌دەبڕێ جیاوازی هەیە • بۆیە ڕستە دەشێ ڕاست بێت‌و دەشێ درۆ بێت ، بەگوێرەی مەبەستی دوێنەر کە سازکەری ڕستەیە •

باسی بیست‌و پێنجەم

ئەرک‌و ئامانجی زمان

ئەرستۆ لەبەر تیشکی ئەو سێ پێوانەیەدا دەست دەکات بە شی‌کردنەوەی ئەرک‌و ئامانجی زمان‌و دەست‌نیشان کردنی چۆنێتی ئەنجام دانی ئەم ئەرک‌و ئامانجەو دەڵێ : زمان لە هەموو کۆڕێك‌دا دەبێت هۆیەك بێت بۆ دەربڕین‌و درکاندنی بارێك کە لە ڕاستی‌دا ڕووی داوە ، یاخود دەشێت ڕووبدات • بۆیە پێویستە زمان لە نواندنی ڕووداوێك کە نەبووە ، یان هەرگیز نابێت بپارێزرێ‌و دووربخرێتەوە •

ئەنجا ئەم کۆڕە کاروباری رۆژانە بێت ، یاخود جیهانی وێژە بێت • ڕاستی شتەکان ببەستێ ، بەڵکو لەگەڵ ئەمەش‌دا پێویستە سەرنج لە واتای وشەکان بدات ، چونکە وشەکان لە ئاخاوتن‌دا بەردی بناغەی ڕاستین ••

مەبەستی ئەرستۆ لە ڕێبازی هەڵسەنگاندنی زمان‌دا ، بەرپەرچ - دانەوەی سوفستایی‌یەکان بوو - کە هەروەکو لەمەوبەر گوتمان - یاری‌یان بە واتای ڕستەکان دەکرد و بەبێ سنوور زاراوەی نوێ‌باویان دادەتاشی‌و بە زۆرە ملێ بێژەیان بۆ واتای تازە بەکاردەهێناو پەیڕەوی هیچ بنواشەیەکیان نەدەکرد لە سازدانی ڕستەو شێوازدا •

بەڵگەشمان بۆ سەلماندنی ئەم مەبەستەی ئەرستۆ ئەوەیە ، کە ئەم فەیلەسوفە جگە لە باسکردنی وشەو پێناسەی زمان‌و لێکۆڵینەوەی زمان‌و دەست‌نیشان‌کردنی ئەرک‌و ئامانجی زمان‌و چەسپاندنی بناغەکانی ڕێبازی هەڵسەنگاندنی زمان لە بیردۆزی‌یەکەی بە ئەوپەڕی وردی‌یەوە دەستی بە یەکالاکردنی خوازە لە زمانی وێژەبی‌دا کرد ، بەتایبەتی دەست‌نیشان

کردنی چۆنێتی گواستنەوەی وشە لە واتای حەقیقیو ڕاستینەوە بۆ واتای خوازەیی‌و مەجازی •

باسی بیستو شەشەم

بناغەکانی گواستنەوەی وشە لە واتای حەقیقی‌یەوە بۆ واتای مەجازی

بۆ ڕوونکردنەوەی بناغەکانی گواستنەوەی وشە لە واتای حەقیقی‌یەوە بۆ واتای مەجازی (خوازە) ، ئەرستۆ نموونە لە هۆنراوەی یۆنانی دەهێنێتەوەو واتای وشە خوازەیی‌یەکان شی‌دەکاتەوە بەپێی ئەم چوار خاڵانەی خوارەوە[1] :

یەکەم ـ نموونەی گواستنەوەی وشە لە واتای حەقیقی‌یەوە بۆ واتای خوازەیی ، لەبەر تیشکی ڕەگەزو جۆر ، ئەوەیە کە دەوترێ « کەشتی‌یەکە لێرەدا وەستاوە » وشەی (وەستاوە) خوازەیە ، چونکە کەشتی ناوەستێ ، بۆیە واتای حەقیقی ئەم خوازەیە (لەنگەرگرتن)ە ، پەیوەندی نێوانی (وەستان) و (لەنگەرگرتن) لە ڕووی واتاوە پەیوەندی بە ڕەگەزو بە جۆرەوەیە ، چونکە « لەنگەرگرتن » جۆرێکە لە « وەستان » •

دووەم ـ نموونەی گواستنەوەی وشە لە واتای حەقیقی‌یەوە بۆ واتای خوازەیی لەبەر تیشکی جۆرو ڕەگەز ئەوەیە کە وتراوە ، بەڵێ :

---

(١) فن الشعر ل ٥٩

ئا لێرەوە تەنگوچەڵەمەی زمان وەکو چالاکی‌یەکی کەسی دەست پێ‌دەکات ، چونکە دوێنەر لە ڕێگای ڕستەسازی‌یەوە دەتوانێ بە ڕەش بڵێ سپی‌و بە سپی بڵێ ڕەش‌و بەپێچەوانەی ڕاستی‌یەوەو لەبەر چەند هۆیەك‌و بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی مەبەستێکی تایبەتی مافی ئەوە بە خۆی دەدات ، کە درۆ بکات‌و خوێنەرو گوێگرەکانی دەستخەڕۆ بکات • بەڵام لە هەمان کات‌دا دەبێ بزانین ، کە ڕاستی هەر ڕاستی‌یەو ڕەسەنی شتەکان ناگۆڕێن‌و ڕستەسازی دوور لە ڕاستی‌و ڕەسەنی شتەکان چەند دوانبێژو زمان‌لووس‌و هونەرمەند بێت ناتوانێ بە هۆی ڕستە درۆکانی‌یەوە ڕاستی لێڵ بکات‌و ڕەسەنی شتەکان قەڵب بکات ••

ئەرستۆ زیاتر لەسەر ئەم بابەتە دەڕوات‌و دووپاتی دەکاتەوە ، کە تەنگوچەڵەمەی زمان ، لەوەدایە زمان بە هۆی ڕستەوە ڕەنگە دەربڕینی ڕاستینەی خاوەنەکەی نەبێت • چونکە هەموو کەسێك بیروباوەڕی تایبەتی خۆی بە چەشنێکی ڕاست دەرنابڕێ ••

جا بۆ دەست‌نیشان کردنی ڕاستگۆکان‌و جیاکردنەوەی ئاخاوتنی درۆو نادروست لە ئاخاوتنی ڕاست‌و دروست ، دەبێت سێ پێوانەی یەکانگیر بەکاربهێنین :

پێوانەی یەکەم – ڕاستی شتەکانە ، کە بە یەکێك لە هەستکارەکان ، یاخود بە هۆی تاقی‌کردنەوەوە دەتوانین پەیڕەوی بکەین •

پێوانەی دووەم – یاسای لوجیك ، دەستوورەکانی مەنتیقە ، کە زاناو پیاوچاکان لەسەری یەکن‌و هیچ جیاوازی‌یەك لە نێوانیان‌دا دەربارەی ئەم پێوانەیە بەدی‌ناکرێ •

پێوانەی سێ‌یەم – بەرژەوەندی کۆمەڵ‌و قازاجە بنەرەتی‌یەکانی میللەتە •

« ئودسمیۆس هەزاران کاری بـە زخی کـردووە » دەربڕینـی وشـەی (هـەزاران) لـەم نموونـەیـەدا خوازەیـەو بۆ واتای وشـەی (زۆر) سازکراوە •

ئەم سازکردنە بۆیە ڕەوایە چونکە واتای (هەزاران) جۆرێکە لـە واتای وشەی (زۆر)و وشەی (زۆر) ڕەگەزە ، واتە : جنسەو دەربڕینی (هەزاران) دەگرێتەوە •

سێیەم - نموونەی گواستنەوەی وشە لە واتای حەقیقیـەوە بـۆ واتای خوازەیی لەبەر تیشکی جۆربەجۆر ئەوەیە ، کە وتراوە « بە شیری مس ژیانی لێسەند » لەم نموونەیەدا وشەی (سەند) بە واتای (پچڕاندن) هاتووە ، چونکە (پچڕاندن) جۆرێکە لە (سەندن) • مەبەست لە هـەر دوو وشەش واتە : سەندنی ژیانو پچڕاندنی ژیان بـە هۆی شـیرەوە ، کوشـتنە ••

چوارەم - نموونەی بناغەی لێکچواندن ، واتە : « تشبیە » جۆر بە جۆرنو هەموویان لەسەر بنواشە (قاعدە)ی ڕاددە ، واتە (نیسبەت) لە نێوانی ڕاددەی وشەی دووەم بۆ ڕاددەی وشەی یەکەم ، وەك ڕاددەی وشەی چوارەمە بۆ ڕاددەی وشەی سێیەم ، چونکە هەستیار وا وشەکان لە دەربڕینی خوازەییدا بەکاردەهێنێ ، کە وشەی چوارەم لەبری وشـەی دووەم هاتووە ، وشەی دووەم لە جێگای وشەی چوارەم سازکراوە •• هەندێ جاریش پەیوەندی بە وشەگواستراوەکەوە هەیەو دەخرێتەسەر واتا خوازەییەکـە •

جا بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بناغەیە ئەرستۆ دەڵێ :

« ڕاددەی نێوانی - پێك - و ، وشەی (دیونیس) ، واتە : خوای مەی ، هەمان ڕاددەیە لە نێوانی وشەی (قەڵغان)و وشەی (ئەرس) ، واتە : خوای جەنگ ••

بۆیە هەستیاری یۆنانی لەبەر تیشکی ئەم بناغەیەدا ، دەتوانێ دەربڕینی خوازەیی سازبکاتو وەسفی « پێك » بەوە بکات ، کە قەڵغانی (دیونیس)ە •

نموونەیێکی دیکە :

- ئەوەیە کە ڕاددەی نێوانی وشەی (پیری)و وشەی (ژیان) هەمان اددەیە لە نێوان وشەی (شەو)و وشەی (ڕۆژ)دا •

سەرئەنجام هەستیار دەتوانێ لە جیاتی وشەی (پیر) ، دەستەواژەی (تاریکایی ژیان) ، یان (ئاوابوونی ژیان) بەکاربهێنێ •

ڕەنگە هەندێ لە ڕەخنەسازان توانج لەم ڕێبازە بگرنو سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشن ، کە ڕێبازێکی لۆجیکی رووتەو لەسەر زانستیی مەتیقێکی وشك بنیات نراوە ، ئەگەر هاتوو وێژەر پەیڕەوی کرد ، ئەوا توانای خولقاندنی وێنەی هونەری لە دەربڕینەکانیدا دەستی خۆی دادەمرکێنێ ••

بەڵام ئەم جۆرە ڕەخنەسازانە دەبێ بزانن ، کە ئەم ڕێبازە ڕەنگدانەوەیێکی دژواری‌یە لەو دەرفەتەوە هەڵقوڵاوە ، کە زمانی وێژەیی بە هۆی سۆفستایی‌یەکانەوە ئاڵۆزاو بووبوو ، سەرەڕای ئەمەش بناغەکانی ئەم ڕێبازە لە هەموو سەر دەمێکدا سۆزێکی زانستیانە بۆ سازکردنی وێنەی هونەریو واتای خوازەیی لە جیهانی وێژەدا سازەکاتو

دەربڕینی ئەدەبی لە گێرەشێوێنی دەپارێزێو ڕێگای بەدیهێنانی ئەرکی سەرشانی وێژەران ، کە پەیوەندیکردنە بە جەماوەرەوە خۆش دەکات •

جگە لە ئـەرستۆ لـە رەخنەسـازی یۆنانیدا ، دوو شاسواریتری رەخنەسازی یۆنانی بەناوبانگ هەن ، ئەوانیش :

١ - هوراس

٢ - لۆنیجینۆس

لێرەدا ، کۆتایی بە بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە دەهێنینو ، لە بەرگـی دووەمدا ، لە بەشەکانیتری رەخنەسازی دەدوێین •

٨٠٩
ك ٢٨٨ كامل حەسەن بەسیر
مێژووی رەخنەسازی دانانی کامل
حەسەن بەسیر - بەغدا : دەزگای رۆشنبیری و
بلاوکردنەوەی کوردی ، ١٩٩٣ .
ب١ ؛ ٢٣سم . - (زنجیرەی ژمارە ؛ ٢٩٦)
١ - رەخنەسازی - مێژوو أ - ناونیشان
ب - زنجیرە .
١٩٩٤/٢

کتێبخانەی نیشتمانی (پێرستکاری بلاوکردنەوەدا)
پێرست کاری لە بلاوکردنەوەدا

رقم الايداع في دار الكتب والوثائق
ببغداد ٢ لسنة ١٩٩٤

دار الحرية للطباعة ـ بغداد
١٤١٤ هـ ـ ١٩٩٤ م

جمهورية العراق
وزارة الثقافة الاعلام
دار الثقافة والنشر الكردية
التسلسل (٢٩٦)

تأريخ النقد الادبي

د. كامل حسن البصير

الجزء الاول

دار الحرية للطباعة ـ بغداد